

ДРАГИЋ ИЛИЋ

КАРАНТИНИЈА

5

Породична хроника из земље које нема

КЊИГА СПАЈАЈКОВИЋЕВА

*На паметним Србима је сад дужност,
да поново изграде
оно што су безумни Срби срушили.*

др Мирослав Спалајковић

„Ниједан дипломата није код нас популарнији од тог човека поноситог држања, чији продоран поглед зрачи патриотизмом. Ко од нас није присуствовао некој од манифестација југословенског пријатељства током којих се он препуштао импровизацијама изражавајући, захваљујући беспрекорном владању нашим језиком, најделикатније трептаје своје осећајности? Стопостотни Србин, био је страствено оваплоћење тог осећаја који од малог народа може да начини велику нацију и који се зове верност. Понекад су му замерали да превише презире околишења. Верујем да он ту замерку мирно прихвата јер зна да ће му историја то једног дана уписати у активу каријере која је, од почетка до краја, била каријера патриоте и човека срца. Поздравимо ту неуморну вољу, тај снажни карактер који је судбина, како би тамо играо прворазредну улогу, бацила у најстрашнији окршај који је свет икада видео”.

A. Musset, *Le depart de M. Spalaikovitch*,
Journal des débats politiques et littéraires,
3. VII 1935, 1.

Бивши председници Француске, Милеран и Думерг упутили су писма, а Лебрен је примио Спалајковића после пензионисања у опроштајну посету и поклонио му *порцелан из Севра*.

Севр, 4. фебруар 1951.

Велики зидни сат, у тесној мансарди, откуца поноћ.

Пробуди болесника.

Посребрено клатно, осветљено стоном лампом, крај кревета, настави да оставља своју зањихану сенку на ораховој полеђини кутије за часовник.

Спалајковић сетно погледа у склопљене сказаљке.

Драгица нечујно отвори врата и погурена, на прстима, уђе у собу с прозорчетом у крову.

- Будан си?
- Мало!
- Треба да се навије? – погледа у сат.
- Можда!
- Хоћеш ли чај?
- Ујутру!

Приђе кревету, да боље намести вунено ћебе преко ногу болесника.

- Нека! Отац кад оде!
- Ко?! – старица претрну од страха.
- Не видиш свекра?
- Не!?
- Греје ми ноге! Малочас седе на кревет!

Жена врати корак ка вратима, крајем ока завири у ораховину са сенком од клатна, учини јој се да има прашине, па се прихвати кваке и изађе из собе. Сузе јој препунише очи, некако се суздржа да не зариди.

— Готово је! Привиђа мртваце! — прошапутала, па приђе икони Свете Петке, да се исплаче.

Кад се мало смири, седе за радни сто и отвори свој дневник.

„Он, који је био као орао, какав је слаб, тешко му је и да се окрене у кревету, душа ме боли”, прочита реченицу коју написа пре него што сат огласи поноћ.

+++

Отац је мирно седео у дну кревета, крај Спалајковићевих ногу. Благо погурен, са огрнутим гуњем преко леђа, гологлав, без феса, ћир Јова се загледа у сина.

— Тата!

— Сине!

— Како је мајка?

— Станка, ко Станка! Из куће Карађорђевог барјактара Танаска Рајића не може друкчија ни бити.

— Ужелео сам се ње.

— И она тебе!

— Не пише ми.

— Знаш ти њу... Ћути, ћути па кад проговори...

– *Напредњаци у новине исмејавају патриоте*, давно је писала у једном писму, сећам се, и још им повлађивала: *Право имају! За паре све треба!*, а нас саветовала: *Најбоље своју кућу да се гледа!*, иако је знала да нама двојици: *Сада е доцкан!*

– Кум на кума је ударио, онда! Судбина, пуста, наша! Тебе је Буђевац на крштењу држ’о у рукама, па му није сметало да ме онда на збору, на челу са Пером Тодоровићем, следбеником Светозара Марковића, држи за непријатеља и то из богаташке групе.

– Ти им се онда ниси дао!

– Не требају нам комунци, викао сам на сав глас! Не дамо ми, да нам рита рукује општином!

– После су они развили црвену заставу, клицали републици и комуни, марширали Крагујевцом!

– Док не изађе војска на улицу, и стаде хапсити!

– После је било суђење?!

– Аца Барјактар се и ту није заустављао! Тај сарач у Војној фабрици, онако грлат, у судски записник је мудровао: „У томе је Одбору било радника који, дабогме, много су боље знали наше нужде и потребе, но што их зна и хоће да зна ћир Јова Спалајковић, ћир Блазнавац и другови ћирови”!

– Ипак, ви Либерали сте тада успели да повратите општину!

– Јесмо, али је рита, па и кумовска, наставила да нас мрзи из дна душе!

– Наш човек туђи успех не прашта. Сеча кнезова је то!

– Устала рита да командује, па ће нам, сине, од богате земље направити пусту сиротињу. Гладне им очи свега! Они за штедњу не знају!

– Оде Србија на добош! А лепо ми је мајка писала, онда: *Ти лудо риндаш. Заузимаш се за луду Србију. Све лопови покрадоше, видиш ли? Дигни руке!*

Отац придиже руке, па прегрну гуњ преко рамена.

– Тата, јел’ ти хладно?

– Није, сине! А теби?

– Згреја ми ноге, баш добро! Топло ми је!

+ + +

Драгица приближи стону лампу свесци у којој је писала дневник.

Петроград – сети се. – Тамо смо је купили, у антикварници недалеко од нашег Посланства. Трговац је био стари Јеврејин, тих и одмерен – таман колико треба у послу. Кад примети да вам је око застало на неком од старинских предмета, као да је прозорљив, одмах започиње причу о његовом пореклу. За стону лампу, Мир је први стао крај ње, рекао је да је Карађорђева.

На наше чуђење, наставио је своју приповедачку нит, али да она нипошто не заличи на предење трговачке мреже. Човек је био уметник у свом послу. Рекао је да су му преци оставили радњу са старинама.

– Карађорђе је пред повратак у Србију испродавао своје ствари. То је чинио и кад је овамо долазио. По залагаоницама, на путу за Русију, и данас се могу наћи његови лични предмети, али мало је оних оригиналних као што је ова лампа.

Сагао се преко стилског сточића, благо се ослонивши једном руком о њега, да би стиснуо прекидач и упалио лампу.

– Уградио сам електрику. Без ње се више ништа не пазари.

Карађорђев печатни прстен сада се јасно видео на металном постолу лампе. Утиснут у врели метал још давно, сад се указа под светлом. „Верховни вожд народа србског”, могло се ишчитати у круг. Била је ту и година, 1811.

Кад су пазарили лампу, скренуо им је пажњу да има и велики зидни сат посребреног клатна у куваној ораховини, Верховног вожда.

Прену се из мисли, па окрете претходну страницу из дневника. *Код кнеза Павла*, стајало је у наслову.

Сети се како су летос били срећни. Њиховој кћерки Војки и унуки Гордани, напоскон је било дозвољено да напусте Југославију и дођу

к њима. Шетали су крај Сене, држали се за руке, био је то нови почетак. У јесен је Војка срела Кнеза у Паризу. Он је изразио жељу да види Спалајковића. Остарели дипломата послао је њу на разговор код Кнеза, с поруком да се његови осећаји нису ни у чему променили (како је лепо записала у дневник).

– Ето, зашто га треба водити – помисли. – Све би, иначе, пало у заборав!

– Како је он?

– Ноге су му ослабиле! А највише страда и пати морално! – рекла је.

– А, да, дошло је до мене да је негде записао: „Ја сам међу онима који су све ризиковали да би се борили за идеал српског народа!”

– Јесте, тамо стоји још једна реченица: „И нисам само ризиковао, већ сам све и изгубио, сем своје савести!”

Кнез се захвалио на посети.

Седела је после дуго са кнегињом. Приче из изгнанства смењивале су једна другу. Највише је било оних из пусте Кеније (где непрегледне саване у даљини дотичу облаке) и то под целодневном стражом голобрадих британских војника. Кнегиња је читала свој дневник: „Стигли смо на то место после пола сата вожње, по прашини, од станице. У кући нико није живео месецима, сва је мрачна и прљава, вода је нечиста, нема светла, ни радија, башта

је уствари дивље растиње поред џунгле и језера пуног нилских коња, а видели смо и питона врло близу! Права мора! Овде је немогуће живети! Али не смемо изгубити веру и храброст.”

Окрете нову страницу, врати се читању: „Мир је ово последње време постао замишљен, нерасположен, сетан, врло мало говори и увек ‚Je veux me reposer’ (Хоћу да се одмарам). Закључујем да његов ум стално размишља, али никоме ни о чему не говори, и да је уморан од живота”.

Склони главу у страну и под светлом лампе ишчита, по ко зна који пут, *Верховни вожд*. Дође јој да угаси светло и ни слова више не прочита, али се, ипак, врати својим записима.

„Душа је његова патила, а од тога и тело и физичка снага, постепено, свакодневно. Мени се не мили да га видим тако апатичног. Он који је био оличена, чиста, енергија! Све се надам да ће га то проћи. Данас је седео у фотељи замишљен, а ја му приђох и упитах:

- Шта је, што си се замислио?
- Мислим о смрти, како ћу ја тај пут прећи!
- Немој сада о томе да размишљаш, када дође тај час, онда ћеш мислити!

У последњој нашој шетњи, гледала сам у шуму и сиво небо које се беше спустило на њу, упитала сам га: Шта је васиона и да ли иде у недоглед?

– То нико не зна! – благо ме погледао, онако погурен, ослоњен руком на штап пободен у земљу која га је, то је увек знао рећи, географски подсећала на његову Шумадију.

Онда је климнуо главом у правцу шуме, па прешао на француски језик:

– Паскал је казао: *Вечно ћутање тих бескрајних простора ме ужасава.*

Учини јој се да зачу његов позив иза затворених врата. Претвори се у уво. Чуо се само ветар како витла по крову.

+++

Отац завуче руку у унутрашњи џеп и из гуња извади дуњу.

– Мајка ти послала.

Спусти је на ћебе, па погледа у сина.

– Злаћана моја! Хвала јој! – болесник придиже главу са јастука.

– Мирише, лепо.

– Јел’ из нашег дворишта?

– Да. Она што је посадисмо онда, кад смо те испраћали на Сорбону.

– Још рађа?

– Зашто си овде, у Севру? Знам да ти увек мислиш о свему!

– Имам три разлога.

– Знао сам.

– Први је Севрски споразум. Потписан је после Великог рата.

– Ко га је потписао?

– Био је то почетак поделе Османског царства, и његов крај. Британија је добила мандат над Палестином, а Француска над Сиријом и Либаном. Султан Мехмед VI, велики везир Дамат Ферид-паша, амбасадор Хади-паша, министар образовања Решид Халис и Риза Тевфик, нису имали куд, морали су све да потпишу. Уједињено Краљевство потврдило је своје нафтне и комерцијалне концесије и сахранило бивша немачка предузећа у Османском царству, преминула у Версају. Био је то крај тајне поделе Османског царства започете још 1915, усред рата, између Италије, Француске и Британије.

– Значи, сине, први разлог је Косовски завет! – осмехну се. – А други?

– Овде је Pavillon de Breteuil, који има екстратериторијални статус. У њему заседа Међународни биро за тегове и мере.

– Баждарење кантара?

– Осигурање једноликости јединица за мерење широм света и праћење по Интернационалном систему.

– Споразум о метру! – прекрсти се. – Дај Боже, да и тога једном на свету буде.

– Ето, сад знаш. Овде мерим, пред даљи пут, све што сам проживео.

– Право место. Није ни по бабу ни по стричевима. А који је трећи разлог, баш ме занима?

– Овде је Manufacture royale de porcelain de Sévres.

– Све си ми рек’о?!

– Опрости, мој српски почињем да мешам са страним речима! *Краљевска мануфактура порцелана у Севру!*

– Порцелана?

– Знаш, све више живот дипломате доживљавам као ћуп од порцелана.

– И није то грнчарија, као код нас обичних смртника – насмеја се.

– Разбије се, кад-тад, о под владаревог двора!

– Живот, сине, на крају, и јесте такав! Тресне ћупче о ледину! Напрсне, пукне! Никоме више не треба! Враћа се у земљу! А све оно што је у њему било одлази Богу, на истину! Живот је смртоносно обољење!

– Тебе сам, оче, још чекао!

– Шта ће ти стари трговац?

– Знаш ти добро.

– Сине! – узне дуњу с кревета, па му је пружи. – Шалим се. Знам ја да те нико не зна боље на свету, нити разуме, од оца.

– Па да меримо, онда, све шта је било, натенане – узне дуњу из очеве руке и осети, на трен, његове изразито хладне прсте.

– Дај све овамо, код мене, на кантар! – Стари трговац придиже руке устаљеним

покретом *на тас* – није му било тешко да и овде замисли мерење сваке робе.

Ветар снажно удари у прозорско стакло, па устукну.

+++

Драгица полако устаде од стола, па ослањајући се руком о столицу, на прстима, приђе вратима да прислони уво. Била су хладна.

– Врата су, ево видиш, заступљена у његовом породичном грбу – сети се како јој је Мир говорио на меденом месецу, док су стајали у музеју пред Диреровом графиком.

Одсели су у хотелу Sacher, у соби с погледом на Албертину и оперу. Царски град био је њихов. После доручка, алпских сирева с најразличитијим зачинима и топлих кајзерица, у отменом хотелском ресторану пили су кафу.

– Идемо у музеј – предложио је. – А вечерас у оперу.

Она се најдуже задржала пред Диреровим акварелом *Млади зец*, док је од Мира слушала о свему што је овај велики уметник оставио.

– Ето, кроз та врата својих предака (били су из мађарског сеоца које се тако звало), он је овако гледао на нас.

– Као зец – насмејала се.

– Тако, некако.

Зечије око било је устрашено. У његовој зеници је уметникова вешта рука кичицом натрунила две беле пруге. Таман да се наслути снег у погледу.

– Знаш, он није имао порода, а био је треће од осамнаесторо деце своји родитеља.

– Боже!

– Сад читам његова *Упутства за мерење са шестаром и лењиром*.

– Писао је и књиге?

– На крају своје *Четири књиге о људским пропорцијама* штампао је есеј о естетици на коме је радио шеснаст година!

– Немогуће!

– Овде је одбацио концепт објективне лепоте и предложио релативно њено виђење у разноликости. Веровао је да постоје правила која одређују лепоту, али им се не могу одредити критеријуми.

Положио је руку на њено раме. Она се окренула од акварела и приметила у његовом оку искру визионара.

Унутра, у собици с болесником, није се ништа могло чути.

– Мора да су прешли на заумни говор – помисли. – Читала сам негде да предсмртна стања имају такав свој ред.

– Е, мој зеко – прошапута. – Ваља ти у снежној белини открити чиста врата!

Прекрсти се, па се одмакну од врата и седе за сто.

У дневник прибележи нову мисао као сећање на то давно вече и Бечку оперу:

„Гледали смо Мајерберове *Хугеноте*. Мир ми је објашњавао сваки чин. Отварао ми је очи за све лепоте. Раскошно осветљена опера, елегантна публика, првокласни оркестар и певачи – мени је то изгледало као бајка. Како смо тада били срећни и како смо гледали на свет – као да нам је све припадало!”

+++

– Е, па сине, да меримо! Ево првог тега! Идемо редом. Крагујевац, ту си рођен!

Болесник је већ гацао Лепеницом са другом из детињства. Имали су високо задигнуте тежињаве ногавице док су, погурени до воде, ловили врцане.

– Мој је! – рече, па хитро склопи руке под хладним каменом и ухвати рибу.

Отац се насмеја.

– Не можеш ти без реке. Севр си изабрао, сигурно, и због тога.

– Да знаш да си у праву. Шетња крај Сене ми је продужила живот.

– Сећаш се како си се онда у риболову страшно прехладио?

– Оно лечење нико не би заборавио.

– Вода је била ледена, па си кући донео, не само рипче у глиненој чинији са водом да га чуваш, већ и студ до костију.

– А где нађосте ону бабу?

– Код ње су онда сви болесну децу лечили.

– Могли сте, бар, да ме не остављате самог са њом.

– Били смо те, малтене, отписали колико смо бринули. Тражила је да идемо кући.

– Однела ме у шуму, везала ми ноге, па ме окачила да стрмоглавце висим на подебљој грани, а онда нешто бајала, све играјући око мене.

– Био је то храст, стари запис.

– Свето дрво ме спасло.

– Зато си, сине, после био најбољи ђак – насмеја се: – Све ти се слило у главу!

Стара зграда гимназије са ниским учионицама препуним ђака (знало их је бити и више од седамдесет у свакој), сад му се указа. Прокишњавала је, имала влагу, а у доба ратова била је претварана у болницу. Овде се учио немачки и француски језик.

Професор математике волео је разговоре о вишим проблемима, не само математичким него и метафизичким, седео је пред њим у скамији и прелиставао књигу.

Откад га нисам видео – помисли. – Није се променио.

– Јел’ звонило? – обрати му се.

– Није, још.

– Кажи ми ако не чујем, нешто решавам.

Врата се отворише и у учионицу ступи професор латинског језика.

– Час је завршен. Служитељ се опет успавао, па није звонио за крај часа.

– Е, добар је био Мата, ко душа – јави се отац. – Требало је да предаје *Науку хришћанску*, а они му дали латински.

– Баш тако! Једном ученику, који је пред њим рекао да је атеиста и материјалиста, он је сав ожалошћен рекао: „Ти, синко, нећеш осветити Косово!”

– И био је у праву. Сине, ти си, и на својој кожи, добро осетио како су наши социјалисти онда, у Балканском рату, гледали на ослобођење Косова од Турака.

– Крагујевац – варошица с кућицама од дрвета и баштама иза њих, још је ту.

– *Да меримо даље – отац стави нови тег. – Београд.*

Сено замириса у соби. Седео је на климавом трonoшцу сам, усред напуштене мензулане. Овде је некада био хан, на добром гласу код путника. Из њега се улазило у проветрене собе с мајушним прозорима, мезулџија, кочијаша и служитеља. А тамо, у дворишту (где сада зачу њиштање уморних коња) штале, поткивачница и амбари.

Плакао је као никад.

— За тим твојим колима, кад су нестала у даљини на прашњавом друму, мајка је, онда, данима гледала. Изнесем јој столицу из куће, па је молим да бар седне. А ја сам ти био засушио, никако да пустим сузу. Било би ми лакше да сам могао да се исплачем. Најспособније дете, шаптао сам себи у браду, дадох другом.

Сад је већ шетао са професором Недићем. Застадоше пред Дефтардаревом капијом. Опет му се учини то његово крупно око, тако сетно.

— Мали, иди одавде!

Пружи корак, па сиђе један степеник ка реци, која беше надошла до под саме зидове тврђаве.

— Губиш време!

Прва школска година ближила се крају, студирао је права. Недић му је предавао психологију и логику. Школован у Немачкој, ученик Вунта, био је одлучан да човека не треба ценити по његовој рекла-казала биографији, већ само по делу, односно библиографији коју је оставио. У Спалајковићу је, још на првим предавањима, препознао нешто велико.

— После смо били код председника владе — јави се отац.

Указа се кабинет. За столом је седео, младом Спалајковићу се тако учини, ћосави човек са брадом и брковима. Његово избријано лице

још је било младолико, а крајње необична брада, образима пуштена надоле да расте колико може, није имала седих власи. Био је то прави спој леванта и запада на лику званичника младе Српске краљевине.

– У праву је професор – рекао је. – Пакуј се, што пре!

Либерали се беху вратили на власт. Јован Ристић је лепо примио своје Крагујевчане. Био је доктор филозофије из Хајделберга, студирао је на Сорбони... О себи је оставио записано: „Изнад свега сам осећао потребу да се повинујем Божјем провиђењу, захвалан што ме извукао из сиромаштва и извео на пут”.

– Париз – каза ћир Јова. – Нови тег. Само што си се опунолетио. Тринаест лета си био тамо.

Болесника обузе ледена хладноћа. Дрхтао је од зиме. Учини му се да му зуби цвокоћу. Стајао је крај прозора замотан у ћебе и гледао катедралу. На себи је имао све што је могао да обуче.

– Да упалим још једну свећу? – иза себе је чуо свог школског друга и цимера.

– Миловановић је у праву, не треба је палити. Само још хладније бива, кад се угаси.

Сети се своје прве јесени у Латинском кварту. Могао је сатима да седи на огради старог моста и гледа у камену пластику

осунчаног Нотр Дама. Отмена чипка у мрамору с фасаде катедрале, минијатурни кипови светаца и велике розете, одисали су топлином. Онда би окренуо главу од ње и зурио у универзитетске зграде с друге стране реке. Пролазници на мосту (било их је као никада пре у његовом животу – Париз је био педесет пута већи од Београда, имао је два милиона становника) и ток реке под њим застали беху, чинило му се заувек, у његовим очима. Устајао је опијен лепотом са места где је седео и одлазио у кафане Vachette и Cluny, у којима су обично седели српски студенти. Овде је упознао старог студента Милована Миловановића.

– Немој толико! – рекао му је. – Не гори свећу душе. Ми који смо давно прошли то почетничко разгледање Париза, знамо добро како је овде хладно!

– Опрости сине – јави се отац. – Нисам више имао новца. Даље си морао сам кроз живот!

Ћир Јова се борио колико год је могао. Имао је још петоро деце (Станка је родила дванаесторо, али су деца рано умирала). Успео је две године да сам школује сина на Сорбони. А онда је пао у дугове. Имовина му је била под хипотеком. На крају је уследио пословни слом – распродајом његовог непокретног имања завршен је стечајни поступак.

Спалајковићу није остало ништа друго, него да затражи стипендију.

Писао је Јовану Ристићу (краљ Милан беше абдицирао па је он био најутицајнији од тројице намесника малолетног владара) и подсетио га како их је онда, пред одлазак у Париз примио и испратио речима: „Иди школуј се, добра је то мисао, а у Јове ће се наћи још кој’ закопани ћуп.” И наставио: „Рекосте то у шали, али сте и Ви, у исти мах помислили као и ја и мој отац: камо те лепе среће, да је бар још кој’ ћуп остао читав! Да, Господине, било је ћупова некада, било их је и до напредњака; али их данас више нема. Све сам цреп и полупано комађе.”

Али, због неповољних државних финансијских токова, усвајање његове молбе морало је да сачека следећу годину. Опет је писао молбу: „До сада сам се издржавао о своме трошку, али како су ми родитељи дошли у критичан пословни положај, морао бих због тога школу прекинути, зато најучтивије молим г. министра, да ми одобри државну помоћ до 1. априла 1892. године – време које бих још морао провести на правном факултету париском. То је најкраћи рок, за који ћу према правилима факултетским моћи свршити правни лисанс и правне докторате.”

Стипендија, и кад је пристигла, била је нестална и танка. Морао се задуживати: по ресторанима, код газде кафеа *Суфле*, кројача... Сестре су му помагале колико су могле. Дуг је

нарастао — био је раван вишегодишњој државној стипендији! Живот у сиромаштву оставио је трајне последице. Спалајковић је до краја живота био крајње штедљив човек.

Болеснику, одједном постаде претопло. Седео је крај камина у париском стану краља Милана. Буковина је пуцкетала на ватри. Опази краљев потпис, тушем по белини платна, под његовим портретом изнад камина. Почетно, велико слово, пре је личило на нахерени виолински кључ, а оно на крају речи завршавало се необично дугом водоравном линијом, дужом од написаног имена. Бивши владар, после абдикације, задржао је своја уображена права ка уживању у свему. Отуда и тај виолински кључ овде — размишљао је, чекајући свог домаћина — као наговештај имену пред којим се свира државна химна. А овако дуга линија на крају, представља јасну поруку да овде неће бити оног засвирај и за појас задени, иако је престо оставио сину.

Краљ изађе из собе, а Спалајковић устаде да га поздрави. Опази да је имао и седих власи, како у његовој увек зализаној коси, тако и у прешироким брцима.

- Чујем да сте, опет, остали без новца?
- Јесам.
- А стипендије, још нема?
- Нема.
- Даћу вам за огрев и пријаву испита, али још овај пут.

– Хвала, хвала...

– Извини, чека ме сликар – окренуо се и вратио у собу.

Тулуз-Лотрек му је био у гостима. Милан је био редак европски монарх који је обожавао импресионизам, који ће, знатно касније, постати престижан. Имао је завидну збирку оваквих дела. А знао је и усред ноћи, кад му дуне у главу, да буди Лотрека само да би од њега купио слику. (После Мајског преврата, колекцији ових слика се изгубио сваки траг).

Слуга је пришао камину да процара ватру и испрати Спалајковића.

– Ми што нисмо Сорбону ни видели, не морамо се смрзавати – осмехну се крајем брка. – А видим да ће и код тебе сад бити грејања. Господар је милостив!

Спалајковић се намршти.

– Ја га најбоље знам. И мој покојни отац је служио Обреновиће.

Отворио је врата, благо се наклонио и уз осмех испратио госта.

Кад је следећи пут Спалајковић покуцао на иста врата, дочекао га је намрштени бркајлија.

– Опет ти? Краљ није одве!

– Имам писмо за њега.

– Ако не тражиш паре, може!

– Не тражим!

– Чудо! – узео је писмо и затворио врата.

Слуга се после кајао зашто је примио писмо, а још више зашто га одмах није бацио. Овако, несмотрено, оно је доспело у руке Грофа од Такова (како се краљ Милан представљао у Паризу) од кога се тражило да подржи студентски протест.

Мађари су, тог пролећа, прослављали своју хиљадугодишњицу. Њихов политичар, Пазмади, беше објавио један чланак у коме се цинично обрушио на Србију и Румунију. Било је то довољно да у *Суфлеу* румунски, чешко-словачки и српски студенти образују Одбор три народности за одбрану части. Спалајковић стари студент, али препун младалачких идеала (имао је надимак Витез од Месеца), је изабран за вожда српских студената. Састављена је брошура у којој је стајало да су студенти устали у име „потлачене браће у Угарској да јавно мњење у Европи упознају, преко штампе и јавне речи, са тероризмом који мађарска влада врши над више од десет милиона немађарских становника”, и да траже „пресуду просвећеног јавног мњења у престоници цивилизованог света”. Од Српске владе затражено је хиљаду динара за штампање брошуре и организовање митинга. Председник владе, Стојан Новаковић, је био изричит: „Такав митинг, наравно, може се приредити и одржати, ако ђаци имају за то воље, али се не види никакав разлог, да им се на ту целу даје нарочита помоћ”. Студенти су од своје сиротиње сакупили новац и приредили митинг

пред хиљаду душа. Жоржу Клемансоу су понудили да председава, али он није прихватио. Емил Флуранс, бивши министар иностраних послова, је пристао. Он је отворио протест и нагласио моралну обавезу Француске да заштити потлачене народе. После су се ређали говорници, читани телеграми подршке из више земаља... Истакнуто је да Срби у Угарској, Босни и Херцеговини тешко живе. Потпредседник митинга био је Спалајковић. У говору на крају, он се захвалио Флурансу. Париска, али и штампа европских држава, известила је о свему. У Србији је провладин лист *Видело* прећутао овај догађај, али су друге београдске новине, на основу Спалајковићевих писама и француске штампе, известили о свему. Отправнику послова нашег Посланства у Паризу, председник Владе, Новаковић, није дозволио да прими студентску брошуру за краља. Зато је Спалајковић брошуру однео на ноге Грофу од Такова.

— И ти си ово примио — прекоревао је бивши краљ, кад се вратио из лова, свога несмотреног слугу — 'де ти је био мозак?

— Рек'о је да је писмо — слуга је црвенео од стида. — И да му не требају паре!

— онда, поштаре, има да га нађеш 'де знаш и умеш по Латинском кварту и уручиш му мој одговор!

На крају, Обреновићев одговор Спалајковићу освануо је у *Le Matin*. Тако су читаоци могли да сазнају да Гроф од Такова не одобрава „став извесних младих сународника који сматрају да је смотрено, мудро и патриотски мешати се у унутрашње послове суседне земље... Идеје које ви представљате у мојим очима су илузије које производе фатаморгану, и ви не можете од мене захтевати да изменим своја најодлучнија и најискренија убеђења”. А Спалајковићев одговор на све ово штампан је у *L'Echo de Paris*: „Та идеја, господине грофе, не може се сматрати илузијом а да се тиме не нанесе увреда најсветијим осећајима сваког Србина. То јединство је запечаћено крвљу, освештано патњама и никакве границе, никакве баријере, никакве препреке неће га спречити да се искаже”.

— *Е, мој сине – јави се отац – тако је то с нашим владоцима – док не ступе на престо не признају међународно право. После им ваља по њему чувати власт!*

— Зато и изабрах докторат из њега!

— Знао сам да и ту имаш дебео разлог!

— Одобрену тему *Босна и Херцеговина: студија из дипломатске историје и међународног права* радио сам дуго, како бих је што боље бранио пред комисијом.

— Ти си први код нас Босну бранио на тој висини.

Указа се свечана сала Правног факултета у Латинском кварту. Покушавао је да што боље намести лептир машну. Није знао шта би друго са рукама. У публици су седели студенти који су одлично знали Витеза од Месеца.

– Још сунце да се појави, па ћемо горе, на бини, имати потребна небеска тела – чуо се пегави младић из трећег реда, родом из Прага.

У салу ступи Луј Рено, најбољи познавалац међународног права на Сорбони, председавајући трочлане комисије, а за њим професори Вајс и Пиле.

– Седите, седите, колеге – одмахнуо је руком. – Не морате устајати.

Био је то почетак одбране Спалајковићеве дисертације којом ће се, игром судбине, бавити до краја живота, како приватно (Драгица је била родом из Сарајева), тако и јавно (АВНОЈ није никада признао).

Докторска теза била је одбрањена са похвалом, па добила награду Правног факултета и нешто допуњена штампана, године 1899. „На Берлинском конгресу”, писао је Спалајковић, „трговало се правом народа да сами собом располажу, што је једина праведна и рационална основа, на којој ће будући конгрес једне просвећеније Европе морати да зида нова здања”. Пола века касније, он ће казати да је у докторату био и програм његовог будућег политичког рада, садржан у две тачке:

„Уједињење свих Срба и отпор пангерманизму у свим облицима”.

У Београду је уторком, четвртком и недељом излазио породични лист *Звезда*. Уредник Јанко Веселиновић, а претплату треба слати, како стоји у заглављу листа, Стеви Веселиновићу, професору, а касније ректору богословије – Јанковом рођеном брату. Светозар Ћоровић, Алекса Шантић, Бранислав Нушић, Милован Глишић, Стеван Сремац, Бора Станковић... били су сарадници овог листа. Спалајковићев докторат овде је високо оцењен: „А нама Србима послужиће та књига као право оружје у одбрани наших права, и то као једно од најјачих, најплеменитијих и најнепобедимијих оружја”.

– Е, па сине доста је било Париза. Опраштај се од њега! – рече ћир Јова, па подиже руке колико је могао, а да му не спадне гуњ прегрнут преко леђа. – На тас сад иде Петроград, четири године, да меримо новим тегом твоје време!

Болесник је сад стајао на истом мосту на Сени и гледао у катедралу. Девојка га беше чврсто загрлила око врата. Главу је положила на његове груди и плакала.

– Остани, молим те! – преклињала је. – Шта ћеш тамо? – подигла је главу и гледала га уплаканим очима.

– Не могу! – склонио је поглед са камене фасаде и загледао се у Адријан. Њене плаве очи, у сланој од суза води, учинише му се као море туге.

– Можеш! – марамицом је брисала сузе. – Ово је наша река!

Била је колегиница са факултета, управо је завршавала основне студије. Њени су старином били адвокати и низводно, ка Севру, имали кућу.

– Сине! Све разумем – јави се отац кад виде да болесник пусти сузу низ лице.

Болесник је сад већ седео у Српском посланству у Петрограду.

Не треба гледати за собом – помисли.

Био је то његов први радни дан. Чекање на опредељење у Министарству спољних послова, које је Спалајковићу кочио Гроф од Такова, било је завршено. Слободан Јовановић је лепо то оценио у једном писму: „Мирослав игра шаха у Крагујевцу, и вероватно још за неко време мораће да чека на државну службу”. Милан Обреновић више није био прва виолина за нову владу. Друг са Сорбоне, Милета Новаковић, студент права, могао је своме оцу, Стојану, да предложи Витеза од Месеца за секретара у Петрограду. После аудијенције код краља Александра, стигао је у Русију.

Треба ићи напред и гледати преда се – настави да размишља, а крајем ока опази да

човек коме је радио продужење пасоша има и седих власи у дугој бради.

Шта ће му оволика брада? – помисли. – Мора да њоме жели, по сваку цену, да остави утисак крајње озбиљности! – окрете нову страницу у путној исправи. – Отуда и мало говори, а види се у његовом крупном оку да свакако није ћутљивко по души.

Никола Пашић га није прекидао у послу. Имао је својих брига, због којих је и запуцао на толики пут. Требало је, преко славенофилских познанстава, повратити свој пољуљани углед у странци после слабог држања на суђењу због Ивањданског атентата.

– Ево, готово је! – устао је од стола и пружио пасош Пашићу. – Можете даље путовати.

– Човек се мора кретати! – устао је и благо се наклонио. – Хвала Вам!

– Сине, човеку не треба стајати на пут – јави се отац. – Кога све нисмо помогли и на пут извели, од просјака до краљевића!

Указа се велика капија у биљном преплету од кованог гвожђа. Стајао је пред њом, у заказано време, и чекао краљевиће. У дворишту, окружена шимширом, шопотала је вода из фонтане. Иза ње, међ' брезама, назирао се дворaц великог кнеза Петра Николајевича. Овде су краљевићи, сирочићи, живели код тетке Милице. Она није хтела раније да да

своје сестриће Спалајковићу, али кад је стигло писмо од њеног зета Петра, који само што беше ступио на престо после Мајског преврата, да децу слободно повери Српском посланству, уз извињење, заказала је овај сусрет.

Брачни пар Николајевич сад изађе из дворца. За њима су, држећи се за руке, ишли краљевићи. Кад су стигли до фонтане, онај старији, био је мршавко, момчић немирног ока, застаде да се умије.

– Ђорђе, сине – (чуло се да му тетка говори на српском језику) – отац је тако рек’о! Виђаћемо се ми, сваког дана!

Млађи краљевић јој приђе, па је загрли. Он је, као што то обично код краљевића бива, био сушта супротност брату. Разнежљив и лак на сузу (и сад је пусти), тетку, која га снажно загрли, неодољиво је подсећао на њену покојну сестру.

– Ти си сине, требао да будеш девојчица – знала му је рећи кад се сети сестре.

– Е, па господине Спалајковићу – рекао је велики кнез на капији – краљевићи су сада у вашим рукама. Бог их чувао!

Узео је их је за руке и довео у летњиковац изван града, који беше изнајмио за краљевиће.

Исте вечери, пред спавање, причао им је како је њему било кад је одлазио из Крагујевца на даље школовање.

Краљевићи су слушали причу из напуштене мензулане, коју нису никада заборавили.

Почетком јула испратио их је возом до Беча и предао двојици официра – учесника Мајског преврата.

– Карађорђева је то крв! – прошапта ћир Јова. – Никад се не зна, кад ће се указати!

Болесник је сад стајао пред руским царем. Био је новогодишњи пријем дипломата у Зимском дворцу. Стојан Новаковић беше узео одсуство и отпутовао у Београд, па је он представљао Краљевину Србију. Николај II Романов на помен Србије (дворјанин је стајао иза њега и дискретно му најављивао сваког дипломату) задржа Спалајковићу руку.

Тако младолико лице (женске усне и веће, има нечег дечијег у том осмеху), да није браде било би крајње упадљиво! – помисли Спалајковић и наклони главу. – Да човек никад не помисли како је он, заправо, наследни император велике силе!

Подиже главу и погледи им се среташе.

– Војине очи! – настави да размишља пред царем. – Сликара, по души!

Спалајковићев брат, Воја, био је добар сликар. Његов таленат је рано примећен. Није било бољег цртежа у школи од његовог. Зато је старији брат новчано помогао, иако је још враћао своје старе париске дугове, да се Воја усавршава у Француској, Русији и Америци. Грудобоља га је покосила младог. Умро је далеко од својих. Штафелај је тражио да стоји

крај његовог болесничког кревета, до краја, у санаторијуму хладне Финске.

Цар му јаче стисну руку, па се мало приближи и прошапута:

– Све ће поћи добро!

Дворјанин, био је то старији човек са подваљком на избријаном лицу, најави следећег дипломату из реда пред царем.

Спалајковић се снађе да на руском, иако је знао да цар одлично говори француски, честита нову годину, па уступи место за руковање грчком посланику.

Исте вечери је седео за својим радним столом, а под утиском раскоши коју је видео на двору све му је било још скромније у нашем Посланству, и писао телеграм Новаковићу:

„Ја сам одмах стајао после Француза. Иза мене је стајао Сијам, Грчка, сва Јужна Америка и на крају, реп наше планете – Бугарска”.

– *Сине – јави се отац – Руси су то! Добро памтим кад нам дођоше њихови добровољци у помоћ, онда, кад смо ратовали с Турцима. Ти си био мали.*

– Крагујевац! Знам где је то! – пред Спалајковићем је сад говорио војни ветеран (била је то прослава четврт века од Српско-турског рата у великој дворани Словенског добротворног друштва), имао је одликовања на грудима – тамо су ми у болници лекари спасли живот!

– У тој згради била је моја гимназија.

– Као да је јуче било. Рањен сам у Боју на Великом Шиљеговцу, па пренет у Крушевац, а одатле у Крагујевац.

– Како је у том боју било?

– Магла, блато и мокри шумарци. Предстраже под командом капетана Облова тог јутра су опазиле јаке турске снаге где силазе с виса ка нашој шуми. Низами су, најпре залелекали Алаху (тог дана био је Бајрам), па отворили ватру. Имали смо наређење, пуковник Хорватовић пред битку је био изричит: „Сваког команданта или командира чести, који не би довољно утицао на борбу и са оном енергијом коју изискује збиља нашег положаја, даћу под војни суд. Сваки старији има право потчињеног да убије за време борбе, ако овај одступи без изричног налога или се да у бекство”. Цибин је пао крај мене од првог метка, после је погођен и потпоручник Јурковски. Да није капетан Срб заповедио свом трубачу да свира наступање, а Турци помислили да заиста крећемо у јуриш, мене, онако рањеног, не би имао ко ни да покупи. Низами су почели да се повлаче и бој је прекинут на сат-два.

– Ђенерал Сава Грујић, пре неку годину, штампао је књигу *Битка на Великом Шиљеговцу*.

– Нису нам је послали.

– Пре тога је у *Ратнику* објавио рад *Битка на Великом Шиљеговцу, пад одбрамбеног фронта Кревет–Вукања*.

– Можда су нам то и слали, али матори Игњатијев зна да сакрије такву пошту од нас!

После је уследила свечана седница Друштва о којој је исто вече (Спалајковић ништа није остављао за сутра) у свом извештају за Београд писао: „Председавао је матори Игњатијев, главни творац Санстефанског уговора. Ја до сад нисам чуо ништа досадније, ни по људско здравље убиственије, него што су били вечерашњи говори. Предмет свију тих словенско-језуитских беседа био је филозофско-религиозне – и то најбаналније и најплиће природе. Једна дама је пала са фотеље, и морали су са говорничке трибине да јој доносе воду којом су јој сву хаљину полили. Немојте мислити да је ово виц; сваки, ко је био на тој седници потврдиће Вам то”.

– *Свега и свачега у тој великој земљи има!*
– *јави се отац. – Али тако оштре поделе на добре и зле људе, само још код нас такве има, под капом небеском.*

– Непрегледна пространства, са сиротињским сеоцима крај пруге за Петроград, и нешто брезових и борових шума, још су овде...

– *Сине, ево новог тега: – Приштина. Две године био си конзул. Песник Милан Ракић ти*

је био писар. Али све разумем, није лако оставити велеграде, после толико година и доћи у каљаву касабу.

Болесник је сада стајао крај прозора Српског конзулата и гледао у уску кривудау улицу са дотрајалом калдрмом. Дуж ње, нахерени зидови од ћерпича скривали су дворишта са кућама у дубини баште. Од чесме, на крај улице, почињала је наткривена чаршија, и лети мрачна, са широким ћепенцима. Подиже поглед са улице ка танким димњацима из кућних оцаклија, више минарета и сахат-кули у даљини. Натмурени облаци бежу засводио оријенталну варош.

Врати се столу да доврши протесно писмо мутесарифу због крађе својих ствари на железничкој станици у Скопљу. Велики путнички кофер (купио га је у Петрограду од прве плате у крзнарској радњи недалеко од Посланства), иако је имао добар катанац, лопови су обили и однели зимски капут, бунду и готово сву вреднију гардеробу купљену у Русији.

– Е мој сине! Толики свет прође, а нигде такве фукаре не нађе! – јави се отац. – А некад је то био наш царски град!

Сад у конзулат уђе онижи човек, танких усана, рошаваог лица, благо разрок, који је тражио да буде ноћу примљен. Имао је

кошуљу (мелезарку, памучну са потком од конопље) до колена, са везеним колирима. Беле чакшире биле су изразито уске, извезене на пачалуцима. Љаурију (широки вунени појас), носио је уврћену. Јелек, преклопник, био је црне, а копоран (стари чепкен са исеченим рукавима да могу да висе низ рамена), од црвене чохе – ишаране гајтаном на прсима. Напољу је било хладно, па скиде кожух од овчије коже, до колена, са рукавима до лаката. На ногама је носио кожне кондуре, купљене у чаршији, а на глави ћече (капу од белог сукна), увијено шареном шамијом.

– Господин конзул – шаптао је. – Има га утепам! – подигао је руку, па је прсте превукао преко грла. – Само, да се плати, мора!

– Шта тражиш?

– Дукати.

Испратио је госта и писао телеграм Пашићу. „Арнаутин, који је већ једном учинио такву услугу конзулату, нуди ликвидацију Рашида Дегеље. Тражи дукате. Молим инструкције за даљи рад”.

– *Рашид! Ко је тај? – јави се отац.*

– Крволук! Прве његове жртве, године 1905, били су Ђорђе Јовић и Фила Дејанић из села Дејановце у Гиланској кази. Поби их секиром у шуми близу села Пољана.

– Страшно!

– А неки Алија Ишљамовић преби Стојана Трајковића из Ајновца. Имер Смаил украде два

вола и пуца на Радоњу, заборавио сам презиме, из Драгољевца; Осман Лабовић украде краву Симону Цавићу из Истока; Камбер Бљакић закла овна Радоју Ђурићу из истог места; Рамадан Мехмедовић оте двеста педесет гроша Живку Ђорђевићу из Цркољеза; Кећа Ибрахимовић оте краву Миленку Петровићу из Сушице; Халил Ђоцић уби прасе Здравку Шундићу из Лукавца; Рам Аљуша, на путу села Ракшида, оте оку шећера и сто грама кафе Миловану Вучинићу из Бање; Реца Брахим украде две овце Вукајлу Рашковићу из Дрена; Јусуф Капитић пуца на Милисава Колића из Прекала и оте му коња; Суља Куртулић изнуди од Јована Шуговића из Пећи преко дванаест хиљада гроша...

– Суља Куртулић – понови ћир Јова.

– Абас Ђол и брат му Љата заробише Лазара Арсића из Пећке нахије, па затражише од његове породице откуп – од не знам ни сам колико то беше лира! Непознати Арнаути из Ђурекара обише цркву у Гиланској кази, село Могила, па се испоганише у њој и из пушака је изрешеташе.

– Боже, шта су им храмови криви? – прекрсти се отац.

– Неки Абдул из села Свирце оте жену Арси Стојковићу, звала се Сутка, из Кололеча, па је потурчи. Стојану Милошевићу из Жежевице обише дућан и покрадоше сву робу. У истом месту, Станиши Крстићу покрадоше

кошнице. У Неродимљу Денићима разбише њихову ортачку воденицу.

— Па томе нема краја! И то све у једној години?

— Миленка Рајковића из Бање истукоше на мртво име. Бајрам Сакић, са још четрдесетак сународника, истера са очевине Ђорђа Јанџиковића из Бањице. Заптију Стевана Марковића из Оптеруша уби неки Качаун из истог места, а Јована Васића и Благоја Јовановића из Призренске казе побише арнаутски качаци.

— Боже сачувај! Има ли томе краја?

— Има још неколико случајева, па завршавам са мартом 1905!

— Колико их је било на броју од почетка године?

— Око четрдесет, али их не памтим све. Има то у мојим извештајима све записано!

— Драги Боже! Колико их је за целу годину онда?

— До краја децембра свега двеста осамдесет и један.

— Е мој сине, па то скоро сваки дан! А недела, која су све чинили?

— Отмице људи и животиња, рањавања, покушаји убиства, напади ноћу и дању на српске куће, глобе, уцене, крађе свега и свачега, пребијања ако им не кулучиш, отимање земље... Једног човека су напали у кући, а он остао да од страха болује. Другог су везали за плот и бичем тукли. Трећем су

претресли кућу и узели му мартинку, па га претукли. Станку Спасић из Лапљег Села, Забит Хасан-ефендија из Приштине, што није имала одмах да плати варгију, кундаком испребијао. Мула Јахја ранио је у главу Антонија Поповића из Пећи. Сељанима Пасјана, неки Осман и Беслим, из истог места, разрезали да плате глобу од триста лира. Станку Арсићу из села Качаре, неки Рахман, из истог места, отео је кћерку и две лире. Стојку из Клобокаре пекли су дете на ражњу како би изнудили новац.

— Не могу више да слушам!

— Исто су радили и Михаилу Кужнићу, крајем године. Неки Ћазим из Гиланске казе, село Бусовања, са друговима пекао му је сина, па изнудио осам стотина гроша.

— Страшно!

— Ђорђа Крстића из Сливова су заклали.

— Па где то још има на свету?

— Једног старијег сељака су истукли што неће да се турчи, па га свукли и узели одело и три беле мецедије. Добро се сећам, био сам у конзулату кад је сав престрашен, по ноћи, да га ко не види, стигао да нам се појада. Рашид Дегеља га је мучио.

— Рашид Дегеља — понови отац, па се прекрсти.

— Он!

— Од њега си тамо и обелео!

— И од наших!

— Како то?

– Митрополиту Нићифору сам писао: „Замислите, последњом поштом из Београда ми јављају да министар није хтео одобрити издатке које је г. Ракић летос, по мом наређењу, учинио за своје путове у Призрен и Митровицу. Опет, дакле, нека смицалица и безобразлук”.

А из Војне фабрике у мом Крагујевцу шверцована је брзометка Арнаутима у Дреници. Писао сам и тражио да се према тим нашим издајницима најгоре врсте нема милости.

А сами косовски Срби, умногоме су распуштени, недисциплиновани и поштују само ону власт које се боје и која им може нашкодити!

А о Русима, тек, да не говорим, јер сам пред одлазак са Косова писао Београду: „Пошто руски представници у Старој Србији нису у стању да заштите животе и имовину Срба, онда бар не би требало ни да излажу Србе опасностима због својих себичних и ситних рачуна”.

– И таман кад си био на ивици живота, Бог ти посла Драгицу! – насмеја се отац. – И премештај из Приштине у Београд. Ево, мећем нови тег на тас за мерење! – подиже руке – После двадесет година, опет Београд! Био си шеф Конзуларног одељења!

– *Bosnische Post* и *Hrvatski dnevnik* моје постављење су видели као преображење Конзуларног одељења у Одељење за великосрпску пропаганду.

– Они не воле нас Шумадинце!

Сад се болеснику указа Карлсбад. Седео је у летњој башти отменог ресторана и завршавао читање јутарње штампе, уз кафу. За суседни сто сале су њих две.

– О, како лепо јутро!

– Јесте мама. Овде је све тако прелепо, али досадно.

– Недостаје ти друштво.

– Овде га сигурно нећу ни наћи.

– Никад не реци никад!

Пришао им је конобар.

Спалајковић се окренуо и док су њих две бирале из *A la carte* шта би доручковале, осмотрио Драгицу. Имала је деветнаест година.

Кад се конобар удаљио, устао је да врати новине и пришао њиховом столу.

– Добро јутро – благо се наклонио. – Драге даме, овде служе добру кафу. Није као наша, али личи на њу.

– С ким имамо част да разговарамо – упитала је мајка.

– Спалајковић – усправио је благо погнута леђа – дипломата из Београда.

– Спалајковић – осмехнула се Драгица.

– Необично презиме, а и ја сам такав – остао је озбиљан.

– Јефталија – пружио је руку – Јефтановић.
Сагао се да јој пољуби руку.

– Драгица – рекла је, убеђена да се нешто дешава и да је крај њеној досади у бањи.

– Видимо се сутра ујутру – удаљио се од њиховог стола. – Желим Вам пријатан дан.

Сутрадан су пили кафу за истим столом.

Биле су то жена и кћерка Глигорија Јефтановића, власника првог модерног хотела у Сарајеву – *Европа* и народног првака у борби за црквено-школску аутономију Срба у Босни.

Неколико седмица после познанства у Карлсбаду, писао је Јефтановићу, наглашавајући да су му, као и целом Српству, познате његове заслуге и затражио руку његове кћерке.

У јесен је било венчање у српској цркви у Бечу, преко пута Белведера.

Осети мирис тамјана. Свештеник је кадио пред њима. Несмотрено згази на њену венчаницу.

– Пази, куме! – чуо је иза себе Миленка Веснића, нашег посланика у Паризу, редовног члана Института за међународно право у Хагу – више ниси сам!

Кума је све разумела.

– Драгице, нагази ти мало њега – рекла је на енглеском.

Бланш Веснић била је Американка. Имала је крупне црне очи, уско лице, прелепе усне. У хаљини за свадбу, носила је све наговештаје

класичне античке лепоте. Миленка је срела у Паризу, после смрти свога мужа, и увела га у високе банкарске кругове. Милионе је наследила од покојног мужа, и од оца, потомка њујоршке банкарске породице Блументал. Њен брат, Џорџ Блументал био је председник *Нешенел континенталне банке* у Њујорку. Подржала је свога мужа (од 1916. године члана Академије моралних и политичких наука у Паризу), који је предводио српску ратну мисију у Америци (били су код председника Вилсона, државног секретара Лансинга, председника Сената и Представничког дома, а 8. јануара 1918, Веснић је говорио пред Конгресом и Сенатом).

– *Угаси лампу – јави се отац – Смета ми.*

Болесник остави дуњу крај узглавља, па пружи руку напипа прекидач и угаси светло.

У мраку се указа Београдско гробље. Седео је на клупи, крај гроба професора Недића прекривеног лишћем. Стара липа, покрај споменика, остала је голих грана.

– Професоре, драги – шаптао је. – Видео сам све, тамо. Странац сам био. Европа је имала куртоазни осмех, а Русија горди. Кад сам докторирао и царевина аустријска ме приметилa: Ко је он да пише о Босни? Турски мутасерифи били су киселог осмеха преда мном, а иза мојих леђа смркнута чела: Ко је он

да обилази Косово? И ево, вратио сам се на степениште Дефтардареве капије. Мислим да знам зашто си онда онако био изричит, да идем одавде. Међународно право се не може друкчије разумети, и како нас гледа велики свет.

– И у мраку се човеку ваља сналазити – чу се ћир Јова – борити!

Сад је седео у канцеларији Конзуларног одељења и довршавао писмо Централном одбору Српске одбране. „Ваши четници су доле, где сам и ја био, умирали пред аскерима вичући из свег гласа *Слобода или смрт!* Сматрајте да на мојој новој дужности у мени имате само још већу подршку и помоћ. Исту можете пренети и Вашим извршним одборима на терену. Нажалост, у овоме Одељењу где сам, дуго се времена само помишљало на то како ће појединим лицима да се чине пакости, да се омета и спречава њихов рад, а не да се утиру велики путеви који воде народном ослобођењу и уједињењу”.

– Убрзо си био начелник Министарства иностраних дела – рече отац. – Први човек до министра Пашића, који је уједно био и председник владе. После га је наследио др Милован Миловановић на месту министра, а и он је на крају, пред смрт, био председник владе.

Указа се Калемегданска тврђава. Било је рано пролеће.

– Све је процветало – рече му Миловановић.

– Као ми онда у Паризу.

– А сад, ево нас где смо прецветали!

– Наше време, тек, долази.

– Сорбона се вратити неће.

Министар је скинуо полуцилиндар са главе и застао.

– Ево како сам оседео!

Боље да је остао професор – помисли Спалајковић. – Не би се овако осећао.

Полуцилиндар премести у леву руку, којом је био ослоњен о штап, а десном заглади, устаљеним покретом, мушицу од готово седе браде.

Или остао после доктората у Паризу – настави да размишља. – Или седео у Хагу.

Миловановић је на Хашкој мировној конференцији био запажен од највиђенијих правника. Биран је за потпредседника једне од њених комисија и члана Сталног изборног суда у Хагу.

– Пролеће ко пролеће – настави шетњу и врати полуцилиндар на главу.

Три године касније, он је постао председник владе, задржао место министра иностраних

дела, и следећег лета преминуо. Био је на прагу педесете године живота.

– *Сине, не ваља кад човек све гута! – јави се отац – Једе се у себи! Ти си био другачији, зато си лепе године дочекао.*

– Секретар турског посланства је нас двојицу у својим мемоарима исто тако видео. Миловановић је по њему био разборит, мирног темперамента, увек насмејан и љубазан са сваким. А ја сам за њега био млад, бриљантан и веома интелигентан, али превише ватрен.

– *Дипломате, ко дипломате, углавном ћуте и гутају. У мемоарима, кад оду у пензију, проговоре.*

Указа се сала за пријеме у министарству иностраних дела. Француски, британски, руски амбасадор и италијански отправник послова занимали су се шта ће Србија предузети због анексије Босне и Херцеговине.

– Наша граница је строго чувана! – тврдио је пред њима.

– Опасност од преласка четника у Босну стоји! – примети Вајтхед, британски посланик.

– Једино ако би то били пресвучени аустријски агенти!

Само што њих испрати, ето га гроф Јанош Форгач, аустријски посланик. Висок, изразито мршав, повијених плећа са ситним жмиркавим

очима и дужим обореним носем, говорио је кроз нос:

– Аусто-угарска је велика сила, која ни у ком случају ништа не ризикује.

– Србија би прихватањем наметнуте борбе мало шта изгубила, док бисте ви, изазивањем рата, ставили на коцку и саму своју егзистенцију. Рат ће бити неизбежан онога дана кад се Аустрија на то буде одлучила!

– Шта Ви, заправо, хоћете?

– Србија, у овом тренутку, жели да избегне све што би вама дало повод за напад. Спречавати провокације и ничим не отежавати даљи рад у нашу корист.

Гроф је заћутао. Проговорио је кад се вратио у своје посланство. Сео је за сто да пише, изјада се у писму, коме је требало: „Начелник Спалајковић, чија мржња према нама све више добија психопатски појавни облик, мора бити уклоњен с руководећег места у Министраству иностраних послова као нужан услов за одржавање нормалних дипломатских односа са Србијом.”

А остало је записано да је британски посланик (наводно није знао да отћути) после изјавио: „Спалајковић, који наставља да лансира хушкачке чланке у штампи, мора бити удаљен из Београда”.

Миловановић је био у Берлину, Паризу, Лондону, Риму; Новаковић у Цариграду, Пашић у Петрограду, а о њиховим

дипломатским посетама Спалајковић је известио Народну скупштину на тајној седници, три дана пре доласка амбасадора.

– Цариград – јави се отац – ово би могао бити неки мањи тег, али га нисам понео. Тегихи нису за тебе! – насмеја се. – Морао си на краћи пут тамо. Какав је био султан?

– Кржљав у телу, са изразитим семитским цртама на испијеном лицу, набељен и нарумењен, седео је на дивану. Абдул Хамид, султан, изгледао је као нека лутка од порцулана.

– На крају, Русија је признала анексију – ћир Јова одмахну руком – па смо морали и ми. А ти си, онда, и о престолонаследнику бринуо – каза ћир Јова. – Везао се за тебе.

Ништа није апсурдније, него љутити се на догађаје – помисли.

Ногу пред ногу, ишао је Крунском улицом са престолонаследником. Слушао је како је, од последица пребијања, умро његов послужитељ.

– Ђаво, сам ђаво, је био ту! – понављао је младић. Имао је Карађорђево крупно око, младолико лице и танке бркове. А највише је личио на стрица, по коме је и добио име, кнеза Ђорђа (сахрањеног на Цетињу, пет година пре његовог рођења тамо).

– Нисам хтео да га убијем! Бог ми је најбољи сведок!

– Штампа у ђавола не верује, а још мање у Бога!

– Знам то добро!

– А и скупштинска интерполација!

– Шта нам је чинити?

– Абдикационо писмо! Ја ћу га саставити, Ви потпишите!

– Значи, да седнем на расклиматани трonoжац?

– Сећате се да сам Вам, онда, у Петрограду, причао како сам оставио родно место?

– Уместо на престо!

– И слушаш њиштање коња, у дворишту напуштене мензулане.

Неколико дана касније, престолонаследник је постао млађи краљевић.

– *А ево, новог тега – јави се отац. – Беч. Суђење.*

The Times – говорио му је адвокат – те овако описао: „А др Спалајковић – висок, снажне грађе, прибран – оставио је јуче утисак правог мушкарца”.

Obzor, загребачки, пише: „Док његов стас, вањштина и свака кретња одаје војника, његов говор промишљен, јасан и кратак показују дипломату првог реда”.

Ситон-Вотсон ми је пришао и честитао. Он мисли да нам не могу ништа, јер си, по њему, остао смирен и показао да си достојан представник српске дипломатије!

Ово суђење добијамо!

– Пошто данас имамо паузу, идем у Албертину – рекао је адвокат.

– Немој пропусти да видиш *Младог зеца* – смејао се. – Тако некако, сад, изгледају наши противници. У наставку суђења, има тек да беже пред нашим аргументима.

– *Сине – јави се отац – тамо где се фалсификује наша историја, тамо си у судском поступку показао да је све била намештаљка!*

Фридјунг је морао да изјави да су документа, на која се позивао, изгубила доказну вредност.

Историчар Хајнрих Фридјунг беше објавио у једном бечком листу чланак, а после и брошуру, како Београд жели да *динамитом и бодежом* уништи дело Берлинског конгреса. Као доказ, између осталог, навео је и извештај Спалајковића Пашићу, из јуна 1907.

Зато је Бечком суду била поднета тужба за клевету против Фридјунга.

– Кад сам прешао на доказивање фалсификата – сад је говорио знатижељним новинарима – ја сам замолио председника суда да ми се најважнији документ покаже у оригиналу или бар његова фотографија. Речено ми је да они то немају. Тада сам затражио да ми се покаже бар српски текст, пошто сам

садржину тог документа видео у брошури г. др Фридјунга на немачком језику. Председник ми је предао један примерак тобожњег мог реферата г. Пашићу. Тек што сам тај текст почео да прегледам, дошао сам до петог реда, и већ се нисам могао уздржати од смејања. Вратио сам документ натраг рекавши председнику, да није потребно да трошим време у даљем разгледању српског текста. Ја сам већ нашао реч, која ми је довољна да докажем лажност тог најглавнијег документа г. Фридјунга. Кад не бих имао никаквих других доказа, било би ми довољно само то да утврдим, да је тај документ фалсификат. Ту је у српском тексту стајало, како је неко писмо уручено преко нашег конзулата у Пешти. Ја сам одмах изјавио да ту реч, тај глагол *уручити*, не само ја, него нико у Србији није употребио нити употребљава. Казао сам да је то хрватизам скован од немачке речи *einhängen*. После тога рекао сам да не тражим више ни оригинал ни фотографију тога 'документа' и да остајем при немачком тексту из брошуре, да и на основу њега докажем, да је овај тајни документ обичан фалсификат невешто и комично скројен.

Такозвани главни документ — *Спалајковићево писмо*, потпуно је одбачен! Британски отправник послова, Баркли, известио је из Београда да је цео дипломатски кор убеђен у умешаност грофа Форгача у

фалсификовање документа. А руски војни изасланик у Бечу, Марченко, прибележиће, а касније објавити у својим мемоарима, да је Спалајковић учинио леп гест тиме што се појавио на суђењу: „То је особит Србин, ватрене и племените нарави, патриота у најидеалнијем смислу те речи; човек од акције и од мисли, исправан и частан; дипломата нагонског заноса и темперамента, подложен утисцима и понекад силовит”.

– *Како те је по повратку из Беча примио стари краљ? – упита отац.*

– И сад видим радосно његово лице, весео осмех, којим ме дочекао кад сам ступио у његов кабинет.

– *После те је повео са собом у његову прву посету од ступања на престо, страним земљама! Ево три, замишљена, тегиха: Русија, Турска, Грчка – ћир Јова подиже руке.*

Сад је био у Думи.

– Приједи, ручкови, вечере... – чуо је Миловановића где говори Пашићу.

– Није, дабоме, занимљиво као твоја наука.

– Мени је, одувек, најлепше било у читаоници.

– Једна стона лампа на правом месту, боља је од мноштва других – сложио се Пашић.

– Ордење, мора се и то, овде, примати!

– Сине – *јави се отац – ти си у Петрограду и орден добио!*

– И у Цариграду, после. Али то није важно.

– Па, шта је онда теби било важно на том путовању?

– Хиландар! Први пут сам био тамо!

– А, да, још сам помало љут на тебе због тога – насмеја се отац. – У Књигу посетилаца, око ти није трепнуло, уписао си: *Пример Растка Немањића најбољи је доказ, да не треба увек слушати своје родитеље!*

– Боже, тата, где се тога сети!

– Син, па затим отац – ђир Јова се прекрсти – Свети Сава, па онда Свети Симеон – тако је постао Хиландар.

– Јесте, баш тако сам написао.

– И још си додао на крају *Темељ му је у синовљевој непослушности!*

– Знаш да сам те увек слушао.

– Шалим се, да си другачије написао ти не би био мој син. Мој орден! А заволео те и таст. И њега си звао тата. Опет морам да се љутим! – насмеја се. – *Ево, мећем тегић – подигну руку*
– *Рибарска Бања.*

– Орао – рече Глигорије Јефтановић. Држао је прсте на челу, над очима, и зурio у небо. Само што су изашли из старе букове шуме на повећи пропланак изнад Рибарске Бање. Тог јутра, *Политика* беше пренела вест да је он стигао у Бању. Новинар Јован Тановић саветовао је Спалајковићу, да је тако најбоље,

да вест изађе у новинама, да се зна, па је објавио: „Првак српског народа у Босни господин Глиша Јефтановић допутовао је у Рибарску Бању, јер он у последње време пати од реуматизма”. – А то што ће ћесарска тајна служба сумњати да је само због лечења овде, њихова је ствар!

– Краљевски орао – склони руку са очију, па погледа у зета – понегде га зову и царски или крсташ. Тако и ти у твојој дипломатији, осматрај, лети, шири крила, па тек онда нападај по нашим окупаторима у Старој Србији и Босни и Херцеговини.

– Како је време, две главе да имам било би недовољно!

– Двоглави орао, ето зашто су нам преци оставили баш њега као знамење државности. Лети, па једном главом погледај на нас преко Дрине, а другом њих на Косову.

– Цениш да је време?

– Време је, мој Спале!

После шетње, пили су кафу код краља и престолонаследника у њиховој вили. Са терасе где су седели, видело се турско купатило у дворишту.

– Пусто турско – рече стари краљ. – Али лечи реуму.

– Надам се да ће и мени помоћи. Први пут сам овде – каза Глигорије.

– Како је у Сарајеву? – краљ склони поглед са амама и загледа се у госта. – Овде можемо на миру да разговарамо.

– Сарајево ко Сарајево! Никад се не зна кад ће и шта бити!

– *А ево, новог тега – јави се отац. – Софија. Био си посланик, пред Балкански рат.*

Указа се кабинет председника Бугарске владе који је био и министар иностраних послова, вође народњака, Ивана Гешова. Кратко подшишпан, високо чело, неговани седи бркови и наочаре на крупном носу – запажао је док се руковао са својим домаћином. У погледу има нечег сетног – настави са утисцима на први поглед – озбиљног. Двадесет година је старији од мене. Боже, хоћу ли тад овако увенути. Како са њим обновити пропале априлске преговоре о савезу? 'Ајде, сад, полети Глишин орле! Бићу крајње отворен – наклони се и седе на понуђено место крај премијера.

– Арбанаси ме брину.

– Шта Ви кажете о наклоности Аустроугарске према њима? – Гешов је прихватио разговор.

– Аустрија тешко може рачунати са православцима на Балкану, зато сад истиче један нов етнички елемент.

– И каква је Ваша визија, шта ће даље бити?

– Доцније ће њен корак бити – истицање идеје о јединству Арбанаса, и на крају, као њен коначни програм, идеја о њиховој аутономији.

Сад се сети како је исте вечери, седео у Посланству, било му је све тако страно, хладно у њему, и писао Миловановићу да је на Гешова оставио дубок утисак, пошто га је откључао на почетку разговора са Арбанашким питањем. Ко зна, можда још и буде српско-бугарског савеза?

– *А какав је био бугарски цар? – ћир Јова се помери у кревету, да боље намести ћебе преко ногу болесника.*

– Фердинанд Максимилијан Карл Леополд Марија Сакс-Кобург-Гота, тако се звао!

– Они немају Карађорђа!

– Рођен је у Бечу у ђенералској кући. Мајка му је била кћерка последњег француског краља. Био је у родбинским везама са бројним дворовима Европе. Кадетску школу је учио и догурао до чина потпоручника у пуку аустријских хусара.

– Све си ми рек'о!

– Кад сам предавао акредитивна писма, био је више него љубазан.

Указа се свечана сала за пријеме. Стајао је крај аустроугарског посланика, и он је био нов у Софији. У дворану ступи цар. Имао је проседу браду и бркове, преко горње усне повијене на крајевина, и орловски нос. Могли би бити уреднији брци – помислио је и загледао се у одликовања на његовим грудима.

Исте вечери, седео је за радним столом и писао Миловановићу: Овај човек воли да лови лептире. Чуо сам да је као младић путовао у Бразил због ботаничког истраживања – па је и књигу о томе штампао у Бечу. Кад су га Бугари, најпре, изгласали за свога кнеза како би се склонили од руског утицаја, краљица Викторија, његова рођака, је изјавила: „Он је потпуно неодговарајући. Нежан, ексцентричан и феминизиран. Требало би га одмах спречити.” Веле да воли острво Капри, познато летовалиште богатих педераста. Према мени је био више него љубазан (немој се смејати)! Чак, кад смо на трен остали сами, он ми рече: „Ја не могу да поричем своје порекло, али ја нисам Немац, нити радим за Аустрију; ја радим само за словенску ствар!” Прво ме је питао о моме школовању у Паризу. Стек’о сам утисак да је он, заправо, по души као лептир – летеће тамо-амо, подешавати своју политику приликама, користити се свим и свачим, како би на крилима макијавелизма чувао, какав-такав, престо. На крају, рече ми, помало удварачки (само се ти смеј), како види да се нас двојица добро разумемо и да ћемо радити заједно! Ако мисли да сам му ја лептир, грдно се преварио!

– Рат Турске и Италије је све убрзао! – јави се отац.

Сад је седео у стану председника владе Миловановића.

Није стигао да се одмори. Ноћас, у возу, није ока склопио. Једно дете, у купеу до његовог, сваки час је плакало. Са железничке станице одмах је отишао Миловановићу, а он је састанак заказао за после подне. Покушао је да дремне, али од силног узбуђења није успео.

Сагао се и из кожне торбе извадио на сто примерке уговора. Устао је и поделио их краљу, Пашићу, Путнику, Степи Степановићу и Миловановићу, који је наглас прочитао све тачке уговора о српско-бугарском савезу.

Опет је био у возу за Софију, носио је потписани уговор. Само што се сместио у спаваћа кола, свалио се на кревет и заспао тврдим сном. Уснио је сахрану. У мноштву људи у црнини, никога није познавао, на непознатом гробљу, пришао је једном старијем човеку, да га пита ко је то умро.

– Бог с' тобом! Како не знаш? – незнанац се прекрстио од чуда.

Сутрадан су уговор потписали Фердинанд и Гешов. У пролеће, 1912, склопљена је и српско-бугарска војна конвенција.

У лето је, изненада, умро Миловановић.

Одмах се сетио свога сна из воза. Госпођи Миловановић послао је телеграм саучешћа из Софије, дубоко ожалостан због смрти *незаборављеног пријатеља*. А *Le Temps* је јавио из Бугарске (новинар је био очаран његовом интелигенцијом и речитошћу), да је он, заправо, *Миловановићев тестаментарни извршилац*. У јесен, пред почетак рата са

Турцима, исте новине су објавиле интервју са њим и пренеле да се у *најобавештенијим круговима, сматра да је он творац балканског савеза* – коме су приступиле и Грчка и Црна Гора.

Сад је говорио новинару:

– Ратоваћемо, не за Косовски вилајет или Скопље, него једноставно зато да бисмо своју браћу на Косову и у Скопљу ослободили од вековног кошмара, да бисмо у тој несрећној земљи уништили једну рђаву и злочиначку власт која се не може уклонити другим начином. Каква ће бити будућност коју ће одредити оружије нико не може да каже, али војници наших армија бориће се као лавови, са мржњом и осветом у срцу.

Указа се мноштво људи пред српским посланством у Софији. Мобилизација бугарске војске беше тог дана објављена. Вест да ће и српска војска послати војнике у помоћ, извела је на улице све ове људе – гледао их је с прозора посланства. Опази дечака, није имао више од десет година, у првом реду. У рукама је носио цртеж великог срца, подељеног усправном линијом, на коме је писало *Бугарска и Србија*. Човек, плећат, озареног лица, узео дечака и хитро га посади на своја широка рамена. Сада је цртеж, пошто се човек окрете у круг, био видљив над главама окупљеног света.

– Бугарска и Србија! – отпоче скандирање људи пред посланством, па се одједном пренесе низ препуну улицу света.

– Доле Турска!

Склонио се од прозора, обукао мантил, па полако отворио врата посланства.

Биле су то, сада, праве овације.

Пришао је дечаку са цртежом и подигао руке ка њему. Плећати човек се сагао и дечак је, већ, био на Спалајковићевим леђима.

Скандирања, неко је узвикивао и његово име, још дуго нису престала.

Сутрадан је и Србија прогласила мобилизацију, па се пред посланством сабрало још више озарених лица. А *Политика* је известила: „Поздрав из Софије. Велике манифестације за Србију”. Исидора Секулић ће, сећајући се свега, на крају године, писати: „Ми смо они који смо имали веселе дане и свете ноћи, ми смо губили редове људи али пунили редове догађаја, ми смо били земља старих јунака и младих војника, ми смо писали историју 1912.”

– *После чисте победе у рату против Турака – јави се отац – и тако дугог робовања, уместо да се још више радујемо, ми се закрвисмо!*

– Био је то срчани удар за једно велико срце, нацртано дечијом руком!

– Цаба је наш Воја крварио гаће под Једреном!

– Лепо ми је мајка, онда, писала да се чувам Бугара и њиховог цара фердинара, рђе швапске и слугу њини!

Опет се указа посланство у Софији. Седео је са братом Војиславом. Опази да се он променио. Рат чини своје – помисли. Има тако отуђен поглед. Као да је још у рову. Боже, ко зна чега се све тамо нагледао!

– Сликаш ли?

– Не могу, још!

– Морао би наставити.

– Знам!

– Потребно је време.

– Пишем.

– Нисам знао да и то радиш.

– Почео сам, тамо! – показа руком.

– Шта пишеш?

– Дневник. Сад га сређујем, па мало опширније о свему, док је још у глави, бележим.

– Дај, прочитај ми нешто од тога!

Из џепа је извадио бележницу. Имала је кожни појас.

Још чува мој поклон из Петрограда – помисли.

Пришао је радном столу, упалио лампу, и отворио свој дневник.

– Ево, овде где се откри, да ти читам.

Читај, само напред – био је задовољан било-како, да му закупира мисли.

– Среда, 13. март, Мустафа Паша. Тамо сам лечио ране. Зрно ме било само окрзнуло. Знаш 'де је то?

– Знам, како не знам! Једва чекам да чујем!

– Од јутрос једнако се чује пуцњава око Једрена. Има извештаја да смо заузели неке позиције и ровове. У једно време чу се силан пуцањ, веле да Турци одступају и сами руше своја утврђења, те су и своју барутану упалили. Опет се чу тресак и непрестано пуцање. Око једанаест сати чу смо да је Једанаести пук ушао у Једрене и да је Девети јако страдао. У једанаест сати престаде пуцање и чу се да је пало Једрене. Кад смо сели да ручамо чула су се већ звона, а стигао је и извештај да је Једрене заузето. Депешом је јављено да се пошаље коњ господин Степин и да је у дванаест сати званични улаз у варош.

Настаде дерњава и дрека Бугара код џамије, дају да се пије ракија. Узимају је флашама, па и мањеркама. Звона звоне, а из Деветог пука дошли су за веш и погачу и веле да су погинули командант батаљона и многи официри (пола пука изгинуло и рањено)!

По ручку дошао у варош, а отуд кући. Варош окићена. Спавао мало, па онда с Ристом ишао на пиво. Лупа добош да се домови осветле, иначе ће бити кажњени. До дванаест сати слободно се веселити.

О погинулим и рањеним још се ништа не зна, само приче из позадине, разуме се са много више губитака но што је у ствари.

Четвртак, 14. март, Мустафа Паша.

Нашао се са пуковником Зечевићем који ми рече да се Шукри паша заиста предао Степи – нашој војсци и да о томе имамо написмено, а да га је овај предао Иванову или Сивову (заборавио сам коме од ове двојице рече). Вели да је било вредно видети борбу, јер се таква не да видети, па и сад би требало видети положаје. Рече ми да се обратим Воји Живановићу началнику за одобрење.

Има рањених преко хиљаду и двеста и мртвих преко двеста. Официра највише резервних, два или три команданта батаљона. Дејство наше артиљерије било је стравично. У Једрене ће моћи да се иде за пет дана, а што се тиче изласка тамошњих житеља, не знаде да ми каже.

Среда, 20. март, Мустафа Паша.

Господин Костоглу ми причао о Бици на Марици, под краљем Вукашином, код Черномена – Черомена. Вели ми да има једно тепе (старо место), Срб Сенди код Мустафа Пашине станице – на северу код Новог села. Ту је била жандармеријска касарна. Кад су ту копали, нађен је гроб са врло много закопаних, отуда и назив том месту *Срб Сенди*, Срб Угаснуће, Пропаст Срба.

– Срб Сенди и јесте! – прекиде читање свога брата – било и остало! Ево, чекамо шта ће нам Бугари, сад, отписати. А лепо им је Пашић у

захтеву за ревизију споразума, и ја сам га писао, навео: Србија је Бугарској за операцију око Једрена послала у помоћ преко педесет хиљада војника и опсадну артиљерију! А Бугарска у тренутку склапања уговора није рачунала на територије источно од Једрена.

– Срб Угаснуће!

– Све ми је било јасно кад сам Гешову, прошлог месеца, донео вест како ће опадна артиљерија бити послата под Једрене, а он ми, на то, понудио паре!

– Паре!

– Новчану награду, тако је рек’о! Два пута сам му, љутито, одбрусио да то сматрам за крајњу увреду!

– Ево, новог тегића – отац подиже руке ка замишљеном кантару – Букурешт!

– Шта Вам оволико затезање значи? – слушао је руског посланика Шебека.

Само што беше завршен други састанак са бугарском делегацијом на Мировној конференцији. Генерал Фичев је затражио већу праведност при одређивању границе, јер ће Србији, једног дана, можда затребати бугарска братска помоћ. Устао је од стола, љут као рис, викао је из свег гласа: „Ми не тражимо ваше пријатељство. Ми од вас тражимо границу која ће вам бити као песница под грлом”, подигао је руку, „да бисмо у свако доба могли да вам поломимо вилицу!”

– Знамо да је Пашић већ разговарао са Бугарима о налажењу средње линије – наставио је руски посланик.

А ти би дао, тек тако, твоју земљу? – помисли и настави да мирно све слуша.

– А кад сам му ја саветовао попуштање, Пашић ми рече да не може од тебе!

Не дам погинуле под Једреном – сину му нова мисао. – Могао је то и Воја бити!

– Пашић, чак, вели да си ти поверљиво лице војних кругова. Он се тебе, овде, плаши!

И треба да се боји! – настави да размишља.

– Знамо да сваког дана добијаш од престолонаследника, који је са вашом војском на положајима, телеграме! И то шифроване!

– Кад све то знате – рекао је крајње мирним гласом – зашто не престанете више са овим!

Сутрадан, на трећој седници, Бугари су на све пристали, а он је на пленарној седници пред свима изнео вест да је српско-бугарски споразум постигнут.

Одређена је комисија за састављање уговора о миру. Он је именован са српске стране, Грци, Бугари, Црногорци, Румуни дали су своје представнике.

– Сине – јави се отац – ево новог тегића, Рибарска Бања. Месец дана касније.

Потписивао је прогласе.

– Е, сад кад потписа – рече краљ – ред би био да нам све, натенане, прочиташ. Ти

најбоље знаш текст, јер си га и писао. Да чујемо све, још једном!

Устао је, благо се наклонио краљу и министрима, и читао (видно узбуђен):

„Краљ Петар I ослободилац, Рибарска Бања 25. августа 1913. године.

СРПСКОМ НАРОДУ! После два рата који скоро годину дана прекидоше ваше послове и ваше напредовање, настао је благодетни мир.

У оба та рата наша је војска сјајно извршила повераване јој задатке. У првом, с Турском, само за месец дана она је донела слободу целој Старој Србији и знатном делу Маћедоније. Доцније, на једној страни прегазила је Албанију, изашла победоносно на Јадранско море и загрлила се са јуначком црногорском војском, а на другој страни помогла Бугарима да освоје прву турску престоницу у Јевропи ☐ Једрене.

Али то још не донесе Србији ни стечене ратне плодове ни праведно очекивани мир. Она је била принуђена одлукама јевропских великих сила на Лондонској конференцији да се одрече своје најзначајније тековине: да се повуче с Јадранског мора, из Албаније, да види чак окрњене и саме западне границе Старе Србије. Бугари, наши савезници, не само што нам том приликом не помогоше, него нам оспорише већину земаља које је српска војска сама ослободила у јужној Старој Србији и Маћедонији. Они тим покушаше да нам пресеку везу с нашим савезницима Грцима и

да нас тако одбију и од Јегејског мора, услед чега би положај Србије постао још тежи и неизвеснији него раније.

Да све то постигну, Бугари се не задовољише мирним путевима. Они припремише оружани напад, који српска војска у великој бици на Брегалници сјајно одби. Наши јунаци затим у низу срећних бојева, заједно с братском црногорском војском и са савезном грчком војском, сузбише непријатеља до њихових старих државних граница па почеше и преко њих прелазити.

У том тренутку учинила је одлучан корак у корист држања поремећене равнотеже и мира на Балкану влада Његовог Величанства румунског краља Карола, и мир је закључен и потписан у Букурешту 28. јула, 1913. године.

Према томе, Ја овим проглашавам присаједињење Краљевини Србији свих освојених области у границама које су одређене: према Краљевини Бугарској уговором о миру закљученом у Букурешту; према Краљевини Грчкој српско-грчким споразумом; према Албанији привременом демаркационом линијом и саобразно решењима Амбасадорске конференције у Лондону, докле нарочита међународна комисија не буде извршила коначно разграничење; према Краљевини Црној Гори, за сада демаркационом линијом војне окупације, до коначног разграничења; према Босни и Херцеговини досадашњом границом.

Докле се законским путем и управа нових присаједињених области не утврди, њима ће се управљати према Мојим Уредбама као и према решењима Моје Владе о примењивању појединих постојећих закона и њиховом увођењу у живот у новоослобођеним крајевима.

Захваљујући витешком прегнућу, несаломљивом јунаштву и непоколебљивој истрајности свих учесника у минулим славним догађајима, сада је наша мила Отаџбина много пространија, веома моћнија и несравњиво угледнија.

Моја ће брига бити да у њој и живот сваког грађанина буде и срећнији и напреднији, а посебице се морамо старати да и сва наша браћа у новим крајевима, без разлике вере и порекла, буду у сваком погледу задовољна, просвећена и закриљена правдом и безбедношћу, које ће им ујемчити владавина слободне Србије.

У том погледу целу нашу земљу очекују велики задаци: чувајући као зеницу дивну снагу наше узданице српске војске, много треба да послујемо и на просветном, привредном и сваком другом пољу народнога рада, па да избришемо све трагове дугога робовања не само у новим, него и у старим границама. Ми смо дужни стићи просвећене европске народе којима смо ми, као многовековни грудобран од нападача, омогућили мирно напредовање. А народ чија је

војска за неколико недеља стигла са Јавора, Мердара и Ристовца, до Јадрана, Солуна и Марице, моћи ће и на пољу мирнога рада убрзо показати да је дорастао својим великим културним задацима. Он ће својим радом и животом посведочити да је достојан висине на коју га је ратна среће изнела.

Ја се сада више него икад поносим што сам и син и Краљ такоме народу, и молим Свемогућега да му никад не ускрати своју милост и заштиту.

Живео мој мили и витешки српски народ!

Застао је са читањем. Мушица се могла чути. Стари краљ је држао марамицу у рукама.

– Читајте, читајте даље.

Цвркут птица кроз отворене прозоре јасно се чуо у краљевском апартману.

– Наставите, до краја – каза Лаза Пачу.

МОМЕ ДРАГОМ НАРОДУ ОСЛОБОЂЕНИХ И ПРИСАЈЕДИЊЕНИХ ОБЛАСТИ!

Мојим данашњим прогласом присаједињене су, на основи закључених међународних споразума, ваше земље Краљевини Србији. Захваљујући јунаштву моје храбре војске, сад смо у једном братском колу као што су били и наши прадедови пре него што нас је једне од других раставила историјска судба. Сад нас више никаква судба не може раздвојити нити из српске заједнице истргнути.

Докле се путем закона не одлучи како ће се вама управљати, каква ће бити сва ваша права и дужности [?] ви ћете се верно покоравати уредбама које Ја пропишем и наредбама које на основи њих буду издавале Моја влада и све државне власти.

Све старање моје биће, као што сам рекао у том прогласу, управљено да сви без разлике вере и порекла, будете у сваком погледу задовољни, просвећени и закриљени правдом и безбедношћу које ће вам ујемчити владавина слободне Србије. Сви ћете бити пред законима и пред властима једнаки. Вера свачија, имаће и личност биће поштовани као светиња. Моја ће влада без прекида радити на просветном, привредном и сваком другом пољу нашега напретка.

И ви сами треба да прионете из све снаге на рад, да одбаците досадашње заблуде, прекоре и неслоге па да сложено, у братском загрљају избришемо са лица ваших лепих постојбина све трагове дугога робовања. Тако ће вам свака срећа процветати и тако ћете за кратко време стићи своју браћу у старим границама Србије и с њима се у свему изједначити, па ћете сви заједно моћи стићи и остале просвећене европске народе.

На томе путу пратиће вас увек најтоплије жеље Српскога Краља. Ја молим Свевишњег Творца да вас тако исто и његов благослов прати.

Живели сви моји верни синови и поданици!”

Петар, с.р.

Заступник Председника Министарског Савета Министар Финансија, др Л. Пачу с.р.; Министар Грађевина Ј. П. Јовановић с.р.; Министар Просвете и Црквених послова Љ. Јовановић с.р.; Министар Правде М. Ђуричић с.р.; Заступник Министра Унутрашњих Дела, Министар Правде М. Ђуричић с.р.; Министар Војни, Почасни ађутант Њ. В. Краља, Ђенерал Мил. Божановић с.р.; Министар Народне Привреде др В. Јанковић с.р.; Заступник Министарства Иностраних Дела, посланик др М. Спалајковић с.р.”

Краљ је почео са аплаузом, а сви остали наставили.

Боже, и Глишин орао само што није овде слетео – помислио је, спустио прогласе на сто и почео да тапше.

– Нови тег – јави се отац. – Опет Петроград. Био си посланик, пет-шест година.

– Пре тога, муке са Арбанасима су биле!

– А, да! На седници владе си за угушење нереда и побуна тражио употребу војске!

– Чим се штогод појави у каквом селу, одмах треба тамо упутити једну чету војника, с тим да их село издржава. Тако ће се најбрже натерати побуњено становништво на миран живот. Тако, некако, сам рекао.

– Знао си добро с ким имамо посла!

– Бечки посланик је учинио демарш подршке, као и увек, наводно угроженим Арбанасима. Претио је ратом!

– Срам га било!

– Ако Србија мора да трпи суседство Албаније из поштовања према великим силама (које су је и створиле док смо ми крварили гаће истерујући Турке из ње), одговорио сам му, она није дужна да подноси све агресивне последице таквог суседства.

– *Петроград – подсети отац.*

Указа се Бечка железничка станица, препуна света. На путу за Петроград, овде их дочекаше, да се опросте, Глигорије Јефтановић са синовима, кћерком и новим зетом.

– Пашо, нек је са срећом – руковао се са др Миланом Сршкићем.

– И теби, нова дужност – стегао му је руку.

Еlegantан, као увек – помисли. – Беспрекорно избријан, још мирише колоњска вода. Бечка школа.

– Први део српског питања на Балкану, хвала Богу – крстио се Глигорије – је решен! – Даће Бог, да се што пре реши и други део!

– Ослобођење Срба у Аустроугарској, у заједници са пријатељским европским силама, јесте основна мисао наше спољне политике. Али то не треба желети док се не опоравимо од последица ратова!

– Докле, више, да чекамо?

– У лето је избио нови рат! – јави се отац.
– И то светски!

Опет је стајао на прозору посланства и посматрао демонстранте. У првом реду су били ученици. Опази две девојчице са бабушкама у рукама.

Уместо свадбе, ево нама мобилизације – помисли.

Указа се велика сала за свечане пријеме.

Почетком фебруара био је са Пашићем, од скора и својим кумом, и престолонаследником код цара.

– Србији је неопходан опоравак и мир – рече Пашић. – У исто време морамо се наоружавати. Уздамо се у Вашу и Божју помоћ.

– Ако се још и ородимо – прекрсти се – наш народ би био најсрећнији – крајем ока виде да је престолонаследник поцрвенео.

– Моја кћерка – цар се осмехнуо – као српска краљица, верујем да би тамо била добродошла, а можда касније постала и царица српско-хрватског, југословенског народа.

У пролеће је наставио да пише Београду како се о краљевићу у дворским круговима *говори најпохвалније, сматра се као кандидат*, као и да румунски просци не могу да нам приђу.

– Сарајево! – сину му нова помисао, док је у непрегледној маси света тражио дечака са цртежом. – Судбина, да баш овде буде атентат!

Прве гласине, по чаршији, су њега и принца Ђорђа означиле као коловође свега. Зато је, после, Принцип упитан да ли га познаје.

– Нити каквог Глишу Јефтановића, нити Спалајковића, није истина да познајем – ушло је у *Стенографске биљешке са главне расправе против Гаврила Принципа и другова*.

А Чабриновић је, чак, тврдио да се размишљало о ликвидацији Јефтановића.

Сад му се јави нова слика. Стајао је на Певческом мосту, био је сунчан дан, у рукама је држао текст ултиматума. Бројао је стилизоване лавове у кованом гвожђу са ограде моста и слушао уличног певача. Била је то стара народна песма, о пастиру из далеких степа. Реком је пловила бродница.

Зашто нисам, онда, лепо остао у Паризу – помисли.

Сазонов га је, после, кад је прочитао ултиматум охрабрио да може *несумњиво* рачунати на руску помоћ. А Србија има да повлачи трупе у унутрашњост и моли савезнице да јој помогну – саветовао је министар иностраних послова, који је једну деценију провео при руској мисији у Ватикану.

Окрете се од прозора па брзим кораком приђе вратима и изађе пред народ, бурно поздрављен.

Пришао је девојчицама у школским униформама (белим хаљинама са зеленим оковратником), са бабушкама у рукама. Тек сада, виде да на оној мањој пише Србија, а на већој Русија. Оне хитро убацише једну у другу, па му их предадоше у руке. Опази да још нешто пише ситнијим словима на поклону. Кад боље загледа, ишчита: *Смољни институт*. Биле су то девојчице из прве школе за жене у Русији, основане по указу Катарине Велике у манастиру који је почела градити царица Јелисавета I. Овде су училе кћерке наследних племића, државних саветника, официра који имају бар чин пуковника... Припремане су за живот на двору и високом друштву. Уз уобичајене предмете, изучавале су плес, музику, сликање, вајање, хералдику, етикецију, лепо понашање, домаћинство и веронауку. У Институт су уписивана деца узраста од четири до шест година. А школовање је трајало до пунолетства.

– Србија! Русија! Доле Аустрија! – скандирало се непрестано.

Вратио се у посланство, сео за радни сто и Београд известио: „На вест о објави рата Србији дошло је до масовних манифестација. Једнодушност народа и војске. Одушевљење и ратоборност достигли врхунац. Русија је са нама. Цар је уверен да ћемо се борити као

лавови. Председник Думе, Родзјанко, каже да је расположење руског народа за нашу одбрану веће него 1876. Сазонову сам пренео молбу наше владе за зајам од двадесет милиона франака, који је сместа одобрен. Руске банке су најавиле двадесет хиљада рубаља помоћи нашем Црвеном крсту. Указује нам се сјајна прилика искористити мудро догађај и остварити потпуно уједињење Срба. С тога је желети, да нас Аустро-Угарска нападне. У случају томе – напред у име Бога.”

Сутрадан је бомбардован Београд.

– А после је усред рата – јави се отац – устала рита да командује! Црвени барјак, само тако и може да победи!

Сад је седео у канцеларији (пуцњи су се још могли чути, а једно зрно удари опет у фасаду посланства), и писао извештај за Крф. Врата се отворише, куцање није ни чуо, и новинар Шелкинг приђе његовом столу.

– Ваша екселенцијо, хвала Вам од срца.

– Не прилазите, случајно, прозору. Још има залуталих метака!

– Бабушке? – приметио је. – Држите их ту, где пишете. И ја сам их имао на свом столу у редакцији.

– Поклон – пружио је руку и отворио већу, па на сто извадио мању.

– Србија, пише.

- Да, а на већој Русија.
- Видим, леп поклон.
- Биле су то две девојчице...

Удар у фасаду био је јак.

Новинар се склони иза врата.

У касарнама око посланства, побуњени војници разоружавали су официре. А у згради посланства, уточиште су нашли застрашени људи: сенатор Вујич, породица бившег градоначелника Оболенског, официри, новинари...

Врати се писању: „Окружни суд, преко пута нашег посланства, је изгорео. Улицом, из правца Думе, иде војска и народ са црвеним заставама – кличући републици. У француској и енглеској амбасади су весели што је револуција овако брзо успела. Према речима књегиње Јелене, која је разговарала са царицом, она је у страху јер ју је стража напустила. Не зна ништа шта је са царем, који ји јој је ономад телеграфисао, да је кренуо из Врховне команде.”

– *А какав је био тај њихов Лењин? – упита отац – видео си и њега!*

– К’о ђаво, без рошчића!

Сад је седео, украј стола, са дипломатама и гледао у Лењина. Амерички амбасадор Дејвид Френсис (који је и окупио дипломатски кор да сви заједно дођу овде како би протествовали због хапшења колеге, румунског посланика

Дијамандија и нечувеног кршења дипломатског имунитета), мирно је седео за столом, наспрам Лењина.

Е, мој Смољни! – помисли. – Шта си дочекао!

Било је то у Смољни институту, у који је радо долазио на ђачке концерте. Велики портрет царице Катарине Велике, више није био на свом месту. Први говор овде је Лењин одржао у октобру, у чистој згради са нетакнутим ентеријером. Савет народних комесара, прва совјетска влада, овде се састајао.

Тип монголски – разгледао је Лењиново лице – испале јагодице, чело велико. Види се хладан, циничан.

Слушао је Френсиса како сталожено износи захтев за пуштање на слободу њиховог колеге.

Француски посланик се позвао на поштовање међународног права.

– То је ваше међународно право – слушао је циничан одговор. – Наше је право сасвим друкчије.

Скочио је на ноге, ударио руком о сто, па упро прстом у Лењина (до кога је седео Стаљин).

– Ви сте се осрамотили за сва времена! Ја Вам пљујем у лице! – подвикнуо је.

Дипломате су, после, писале и писале о свему.

Белгијски посланик Дестре је известио да је од њега чуо, још док су пролазили прљавим ходницима Смољни института у собу за састанак:

– Какав неред и какав смрад! Није ли то права слика овдашњих душа?

Француз је у мемоарима проговорио: „Тада је српски посланик г. Спалајковић, који се још од почетка пријема с муком савладавао, нагло устао и, упирући кажипрстом, окренут према Лењину на мање од метар од његовог лица, *олакшао душу*:

– Ви сте бандити! – викао је на врхунцу гнева – срамотите словенски род! И ја Вам плъујем у лице!

Американац је, у извештају за Вашингтон, написао да је Србин говорио емотивно и подсетио да његова земља, упркос свему што јој се догодило, никада није кршила дипломатске имунитете.

Британац је споменуо и његову рашчупану косу.

А Белгијанац се сећао: „Тако је био распаљен и тако близу Лењина, да смо се уплашили; колеге су га вукле назад за сако, сталe испред њега и смиривале га”.

И амерички вицеkonzул Пул, све ово није заборавио: „Српски посланик, скочио је на ноге и почео тираду на француском језику коју

је, стојећи изнад Лењина и упирући му прстом у лице, завршио речима:

– Господине, ја Вам плујем у лице!

Тишина запрепашћења завлада је у соби. Очекивали смо да војници улете с бајонетима и избоду Спалајковића на лицу места”.

Француски новинар Клод Ане је видео: „Маше песницом испод Лењиновог носа, називајући га издајником. Његова речитост, напраситос његових речи, њихова тачност, изазивају живо узбуђење”.

А италијански новинар је прибележио његове речи Лењину:

– Мала демократска Србија, коју је напало једно царство, односила се са свим обзирима према аустријском посланику, који је могао да оде из Србије, а да му нико није нанео ни најмању увреду!

Сам Спалајковић, кад су се у Србији за време Другог рата појавили партизани, сетио се свега: „Дођемо тако до пред Смољни. Ту видимо ватре. Греју се бољшевички војници. Разузурени, с пушкама и митраљезима. Видимо свуд наоколо прљавштину, коре од поморанци, опушке од цигарета. Тако смо се попели на први спрат. Видимо по негде неку разбарушену женску главу, промаља се да види ко је, и по нека мушка глава, разбојничка. Тако смо прошли кроз неколико ходника све док нисмо дошли до једне собе где су спремили неколико клупа и столица да нас приме. У претсобљу поскидасмо своје бунде.

Ту је било једно двадесетак бољшевичких бандита наоружаних, прави разбојници. Ја седнем баш на ћошак стола. Дође после Лењин. Њега сам и раније једном спазио кад је харангирао руљу... Кад рече оно: То је ваше међународно право; наше је право савим друкчије, онда мени прекипе. Устадох и ударих руком по столу:

– Доста с лажима, издајниче! Ви водите руски народ у нова понижења, у нове срамоте. Ја вам кажем отворено да заслужујете да вам се плуне у лице. Ето какви су ваши принципи! Ако имате уопште руске крви у себи, ако осећате штогод за част и достојанство овог народа уштедите му ову љагу, ослободите тога човека.

Сви се дипломате поплашише.

После смо чули да су стражари кад су чули вику хтели да упадну.”

Нико од дипломата и новинара није споменуо Стаљина. Према званичној совјетској забелешци са састанка, и он је био присутан. Али га нико од странаца, у општем метежу, није запамтио.

– *После рата Смољни је наставио са радом у Србији – јави се ћир Јова, па придиже руке: – Нови тег, Београд.*

Сад је играо бриџ са регентом.

– Морам да обришем наочаре – спусти карте на сто.

– Ако ће Вам то помоћи – насмеја се.

– Видећемо.

Лице ратника – помисли док је Карађорђевић скидао наочаре – војнички избријано. Колико се само уозбиљио!

– Сањам ноћас, ону твоју мензулану – врати наочаре, па узе карте у руке.

– Сећате се ње?!

– Као, седим на расклиматаном трonoшцу.

– А коњи њиште у дворишту.

– Баш тако!

– Онда морате дати налог, кад буду зидали Скупштину наше нове, троједне државе, да излију у бронзи коње пред њом.

– Нисам знао да и снове тумачите? – осмехну се.

– Али тако да се пропињу на задње ноге, што више могу.

– Једино и држаче да наручим.

– Два плећата мушкарца, јер смо два царства овде срушили.

– А расклиматани трonoжац?

– Њега ми и не помињите! – боље рашири карте у рукама.

– Сан као сан. Хвала ти за сестру – одложи карте на сто и погледа га у очи.

– Наши Романови, још су живи!

– И никад неће умрети!

– Њено краљевско височанство кнегиња Јелена Петровна од Русије, Ваша сестра, светица!

– Рођена у изгнанству, па опет избеглица. Остала сироче, па сад чува своју сирочад. Родила последњег Романова у царској Русији, коме је кум на крштењу био цар Николај II – прекрсти се. – Моја сестра, четири године старија од мене.

– Дан након погубљења царске породице, бољшевици су убили њеног доброг мужа – кнеза Јована Константиновича Романова. Тако драгог ми човека!

– Смољни је сестру ишколовао. Зато је она била добра домаћица на нашем двору. Како је само крсну славу, кад се сетим, она успостављала.

– *Књига за упис код Њеног Краљевског Височанства Јелене Карађорђевић од Србије* остала је да сведочи, за сва времена.

– Ко све није њој овде долазио.

– Мокрањац, Сима Матавуљ, Мика Алас, Александар Белић, Сима Лозанић, Валтровић, Марко Мурат, Ђорђе Јовановић... Сећам се!

– А после је, кад се удала, водила Павловски дворац. Царица Катарина II ову земљу поклонила је своме сину, потоњем императору Павлу I. Мој зет је наследио ово имање својих предака. Са колико су само љубави њих двоје преуређивали овај град.

– На почетку рата, у њиховој петроградској резиденцији (Мермерном дворцу), отворила је

магацин за прикупљање помоћи болесним и рањеним војницима (руско и српско одељење).

– А у Балканском рату стигла да нам помогне на нашем фронту: од јутра до сутра је превијала рањенике, помагала при операцијама... Са собом је из Русије допремила војну болницу.

И све се то после револуције заборавило. Ти си нам, онда, лепо описао како је Смољни институт изгледао под большевцима.

– И сад се сећам тога писанија: Публика, неред и нечистоћа производе одвратан утисак. Пуно наоружаних прљавих типова, вашарских коцкара, прљавих жена, већином Јевреја. Сам олош и права слика данашње анархије у Русији.

– Большевике си видео као демагоге и авантуристе најгоре врсте, а писао си да међу њима има и страних агената.

– Неостварљивим обећањима и обманама придобили су непросвећену војничку и радничку масу. Руска револуција била је прави делиријум тремнс и у њој нема ниједног паметног поступка. Гледао сам својим очима, буквално, како једни скачу у бачве из опљачканих винских подрума, на сред улице, и даве се, а други избацују њихове трупове и продужују да пију.

– И на све то, нама Запад онда понуди аутономију, а ти им лепо одбруси да нама то не треба већ анатомија!

– Пред крај рата јесам писао: Председник Вилсон недовољно познаје континентална питања. Он за Аустроугарску и Турску нуди аутономију народности. Међутим, колико се ратова догодило због те две државе? Зато формула у погледу територијалних промена мора да буде анатомија а не аутономија.

– Чувена десета тачка Вилсоновог програма у четрнаест тачака, за крај рата: Народима Аустроугарске, чије место међу народима желимо видети обезбеђено и зајамчено, даће се најшира могућност за аутономни развитак.

– Ваше височанство, боље да наставимо партију брица.

– А да, у праву си – прихвати се карата. – Јави се Протићу, бићеш министар без портфеља у његовој влади и заступник министра иностраних дела.

– И то си морао бити – јави се отац.

Сад је седео до министра исхране и обнове земље Александра Станишића и чекао да почне седница владе. Протић је каснио. Остали министри беху заузети листањем и прегледавањем материјала за седницу.

Почеле и код њега седе – помисли. – Онда их није имао.

Станишића је упознао док је био конзул у Приштини. Наставник Српске мушке гимназије у Скопљу и богословије у Призрену, доктор филозофије, био је у то доба

потпредседник Скупштине отоманских Срба и члан Четничког одбора, један од организатора комитских акција.

– А као да је јуче било – изусте.

Станишић остави хартије.

– Кад сте Сретењском резолуцијом тражили од Турака да се Србима врате отета имања.

– Да, баш тако! Григорије Божовић је то предложио.

– Као и да се сељацима омогући откуп имања од велепоседника.

– Поражене аге и бегови неће се никада смирити.

– Јуче сам баш разговарао са једним дипломатом и изнео му своје чуђење: куда иду Енглези који се споразумевају с Римом и Будимпештом против Београда? Куда иду Американци, кад њихов отпавник послова г. Керол нама преноси претње да се интегритет Албаније мора поштовати, иначе ће Вилсон бити незаинтересован за судбину наше нове државе.

Врата се отворише и Протић уђе у салу.

Тако исцрпљено делује – помисли.

– Његовог су деду – дошапну Станишић – проту Милију из Варварина, Турци набили на колац!

– А ето, он је дочекао да води прву владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а ово му је већ друга.

– Тај ће склопити очи као сиромас.

– *Ево новог тега, Рим – отац подиже руке – твоје министровање било је завршено, па си именован за посланика тамо.*

– Тата – насмеја се – почео си да заборављаш. То је било по други пут да добијем Рим, па опет нисам отишао. Скидај тег.

– А мени све нешто остало у глави да си био у Риму. Мора да си имао преча посла.

Болесник се опет осмехну. Указа се вила у Бањи Ковиљачи. Играо је бриц са регентом Александром и Сршкићем. Само што беше пао први мрак.

– Сутра бисмо могли до Сарајева – регент спусти карте на сто.

– Како да не!

– Да видимо како је у вашој тазбини.

– Ја сам вођа пута – каза Сршкић.

– А ја ћу везати мој шешир, да не одлети из аута.

– Спалајко, чујем да нас је Крпа већ лепо окрпио због твог летећег шешира у једној анегдоти – насмеја се регент. – Он би нам добро дошао у Босни.

Књижевник Милорад Павловић Крпа, цимер Стевана Сремца, био је обавештајац српске владе из Босне. Као тобожњи обућар, путовао је преко Дрине у најповерљивије мисије. Објавио је књигу *Православље у Босни и Херцеговини*. Бечка тајна полиција је мотрила

на њега, али тек по окупацији Београда у Великом рату дошла је до његових шифрованих порука које је добијао из Босне.

Он је записао како је једне вечери регент возио књижевника Иву Ћипика и Спалајковића са Авале. „Одједном пухну ветар и Спалајковићу слети шешир с главе. Регент заустави ауто. Изађу Ћипико и Спалајковић да траже шешир, али по сумраку не могу никако да га нађу. Онда им се придружи регент, па како изађе из кола опази шешир у јендеку.

– Ево га!

Сагне се, узме шешир, па га преда Спалајковићу. Он га стане чистити.

– Како сте пажљиви, могли бисте чак и главу изгубити! – смејао се регент.

Ћипико, ни пет ни шест, на то ће рећи:

– Не би било ни чудо да и главе изгубимо кад Ви возите!

Регент се насмеја и седе за волан:

– Улазите у кола!

Па потера ауто још већом брзином.”

– *Ах, та твоја Босна* – јави се отац – бирала те је за посланика у Уставотворној скупштини. А ти си онда у Бихаћу, у предизборном говору, истакао да су Босна и Херцеговина српске земље.

Сад је седео за радним столом у Сарајеву. Пред њим је било више хрватских листова који га беху напали због говора у Бихаћу. Отвори

фиоку па на сто изнесе старе бројеве *Српке ријечи* и њима прекри *Хрватски лист* и *Народну слободу*.

Тако, да вас више не гледам – помисли.

Опази да је *Српска ријеч*, прва пред њим на столу, изашла у Сарајеву 13. јануара 1907. Уредништво и администрација налази се у Фрање Јосифа улици, број 37 – писало је у заглављу.

Стара, добра времена – помисли – кад се знало ко је ко!

Узе новину у руке и стаде читати чланак који му први паде у око.

Разговор са Његовим Величанством краљем Петром. Уредник најугледнијег свјетског листа „Тана”, (који излази у Паризу) бавио се са осталим новинарима у Биограду, па је написао у своме листу овај допис: „На дворском балу, уочи Нове године, имао сам част разговарати двадесет пет минута са краљем Петром. Краљ је имао на себи парадну униформу српског генерала, с декорацијом почасне легије, коју је добио, не као краљ, већ као француски официр 1870. године. Краљев је глас јасан и мио, осмјех му је фини, љубак и дискретан.

– Ја се пратим правила, да не говорим о политици – рече краљ. – Ја сам уставни владалац, о политици могу говорити само министри.”

Стаде са читањем, па новине спусти на сто. Из фиоке узео папир и стави га преко *Српске ријечи*.

Е, сад ћу вам отписати – помисли, спреман да се лати пенкала. Ти само његови тренутци инспирације и овај пут га бацише на посао.

Читајући у *Хрватском листу* – писао је лепим рукописом – чланак под насловом *Српска Босна?* осетио сам ипак неко задовољство. У мојим успоменама ускрсли су слични чланци из некадашњих злих времена, кад су у Сарајеву излазили листови као *Хрватски дневник*, *Боснише пост...* Као и пре поменути злогласни листови, тако и сад осијечки *Хрватски лист*, говорећи о мени, подвлачи, поред осталих мојих титула, још и ту, да сам зет бившег српског првака Глише Јефтановића. Истина, не назива ме више српским агитатором, ни завереником који рове против безбедности и интегритета аустро-угарске царевине, нити ми прети велеиздајничким оптужбама. Хвала му и на толиком политичком наплетку! Још је занимљивији прекор, који ми, истим поводом, упућује мостарска *Народна слобода*, тако звано *гласило хрватске пучке странке за Херцеговину*. Она је запенушила, што се ја позивам на бившег цара Николу II, као сведока, да су Босна и Херцеговина српске земље. Па ништа! Нека се она позове на бившег аустријског цара Карла, као сведока да

су Босна и Херцеговина хрватске земље! И онда ћемо бити квит!

Сама природа и борбе на Балкану створиле су од Срба једну вишу расу са позитивним менталитетом, који је упућен да воли и подиже државу, док је Аустрија све чинила да нарочито Словене задржи у стању ниже расе са негативним менталитетом.

Србија није изгубила милион и по становника како би се створила Велика Хрватска, мада је у тој борби и хрватски народ изгубио коју десетину хиљада својих синова, који су се борили против српске идеје!

Ако бисмо сад хтели да уредимо државно-правну везу између наша три племена на федералистичкој основи, у том случају никако не бисмо могли избећи питање о разграничењу, и онда бисмо се неминовно спотакли, јер ми Срби, што ће уосталом свако разумети, после оволикога великога рата не бисмо никад пристали да и један Србин не буде под српском управом. Према томе кад би се разграничавали, границе би се морале повући тако да захвате све Србе, па чак и у крајевима где би они сачињавали мањину.

– У *Српској ријечи* – каза ћир Јова – ти си писао и после неуспелог комунистичког атентата на регента Александра, кад убише министра полиције Драшковића.

– Сећаш се тога! Значи, памћење још служи!

– Стари краљ је умро тог лета – прекрсти се
– Бог да га прости.

Указа се родна кућа. Седео је у дворишту и писао уводник за *Српску ријеч* под липом коју је засадила мајка оне јесени кад он оде на даље школовање. Било је то њено свето дрво. Стабло се после само разгранавало, кад су стала и друга деца да одлазе из овог дворишта.

– Ево видиш, овај најдебљи стуб – показивала је кад би долазио кући из *белог света* (како је она звала сва та места где јој деца живе без ње) – е, то си ти, сине!

Упирући кажипрстом горе, у само њој знане гране, настављала би да у крошњи дрвета проналазили осталу своју децу и унучиће, а на крају би оборила главу ка земљи и ређала претке по кореновом систему.

– Ето, овде ти ја сад седим, 'ватам 'лад, а као да је јуче било кад сте се играли по дворишту. Кад ми дође, исплачем се и сита изразговарам са мојим светим дрветом које нема где одавде – као ни ја! Знаш сине, у старо доба липа и јесте за нас била свето дрво. Зато је и данас саде по портама.

Застаде са писањем, па стаде читати наглас:

Ко су ти људи, који су инспирисали и приредили атентате? Дегенерисани типови, апаши и разбојници, који су свршили и нижи и виши курс Коминтерне на самом врелу – у Русији. Они су опљачкали српско Посланство у Петрограду, српски Конзулат и српско

Подворје у Москви. Они су бунили војнике у нашем добровољачком корпусу, наговарали их на дезертерство и одвраћали их да иду на Солунски фронт. Таква је прошлост комунистичких представника и у нашем Парламенту!

Кад је био први атентат на Лењина, большевици су стреляли одмах хиљаду и пет стотина најугледнијих грађана – *буржуја* у Москви. Крајње је време да се грађанске странке, и код нас и на страни, угледају на комунисте, и да прибегну њиховим методама у заштити своје и државне безбедности. Наше или њихове главе! Борба више није идејна, него физичка. Она је разумном и радном грађанству наметнута комунистичким тероризмом.

– *Рим, онда, скидам – отац спусти руке у крило – али зато иде Женева. Тамо си био, добро се сећам.*

– Био сам, био сам и на Првој и на Другој скупштини Друштва народа.

Сад је седео на седници Комисије за пријем нових чланова.

Опет пада – опази кишне капи на прозору, па окрете главу ка председавајућем који је читао свој говор.

Каква глупост! – настави да размишља – ко се све не гура у чланство Лиге народа! Може ли опстати Друштво, ако прима све редом?

– Да ли се неко јавља за реч? – упита председавајући, пошто заврши своје читање и одложи наочаре на сто. Виде прву подигнуту руку.

– Изволите, господине Спалајковићу.

– Поштовани скупе, држим да није сазрело време за пријем Албаније у наше чланство...

– То бих и ја рекао да сам био тамо – каза ћир Јова, па стави нови тег на вагу. – Јуче склепана држава, вољом наших непријатеља, па 'ајд угурај и њу у Друштво!

Указа се велика сала у Женеви, препуна делегата (оснивачку повељу потписало је четрдесет и четири државе, свака чланица имала је своје представнике и један глас у Скупштини Лиге народа). Ступи за говорницу и крајем ока опази да Ерик Драмонд (британски дипломата и први генерални секретар Друштва народа) подиже поглед са својих хартија.

– Даме и господо, ја разумем боље него ико други патње Јермена јер су ми се вратиле болне успомене на патње мога народа под турском влашћу, која је употребљавала Арбансе против Срба као што сада употребљава Курде против Јермена. Зато предлажем да ова Скупштина затражи од

великих сила хитне кораке како би се спасло то што је преостало од несрећног јерменског народа.

– Не зна се сине – рече отац – ко је више страдао под Турцима, ми или они!

Опет је говорио на истом месту, била је то расправа о резолуцији за помоћ гладнима у Русији.

– Нећу гласати против резолуције, али ни за њу, јер је безбојна и не садржи једину услугу коју Друштво народа може да учини руском народу – осуду бољшевизма, правог узрока његових огромних несрећа. Моја влада ће наставити да помаже хиљадама руских породица које су нашле уточиште у мојој отаџбини. Српски народ би радо дао и последњу пару да помогне својој руској браћи која умиру од глади; али српски народ нема никаквог поверења ни у намере ни у речи московских вођа. Бољшевички режим је проћердао сва богатства Русије. Налазимо се пред следећим проблемом: спасти Русију не спасавши бољшевизам. Јер одржавање бољшевизма у Русији значи постепено и сигурно уништење руског народа. Од две пошасте које већ неколико година муче руски народ, бољшевизам је страшнији него глад.

Даме и господо, зато сам и предложио овај амандман – да ова Скупштина свом снагом

осуђује економски и политички систем совјетске владе, чинећи је најодговорнијом за тренутну катастрофу у Русији, као и за покушаје злочиначке пропаганде чији је циљ да изазове сличне катастрофе и у другим земљама.

У паузи од седнице пришао му је британски делегат Фишер и затражио да повуче свој амандман.

Опет Енглези – помислио је, јер и прошли пут кад је за овом говорницом тврдио да је улазак Албаније у Друштво народа било преурађено (рекавши да она није држава, већ међународни проблем), за реч се јавио британски делегат Балфура и реплицирао да је питање пријема Албаније давно решена ствар.

– Париз – отац подиже руке – ево новог тега на ваги. Био си амбасадор наше увећане отаџбине. Опет си живео тамо и путовао свуда по Европи.

Сад је седео на огради каменог моста и гледао у китњасту пластику осунчане катедрале. Дубоку удахну ваздух.

– Портрет, господине? – обрати му се улични сликар, кога није ни приметио кад се приближио. – Ако желите, наравно! – подигну кичицу у руци.

– О, хвала лепо, други пут.

– Брзо ћу ја!

– Данас немам времена. Имам важан састанак. Не могу каснити, ни минут.

Рука са кичицом (уметник је имао изразито дуге прсте са бојом под ноктима), начини прву линију на платну у другој руци.

– Оваквог господина, могу мало и причекати – зажмури на једно око, одмеравајући лице за портрет.

– Код њега нема чекања!

– Само се позовите на мене. Луј Бонапарта! Ово уметничко име овде сви знају и неће бити проблема.

– Милерана, познајете?

– Милерана?!

– Председник не може чекати, зар не?!

– Овај изговор први пут чујем, а толике сам године на улици! – наклони се. – Онда, други пут, кад имате времена сликам обојицу! Али молим, претходно се најавите код Поенкареа! – заврте главом, па продужи даље своју потрагу.

– *Какав је био председник? – упита отац.*

Указа се председничка палата. Предавао је акредитивна писма.

Доброћудни брка – помисли, док се руковао са Милераном – обрве су још црне (могао би им ошишати крајеве), бркови ту и тамо, а коса (оштра и густа) је оседела. Све у свему – младолико лице и тај момачки поглед испод

наочара, ипак дају изглед човека који не мисли старити.

– Како је у Вашој новој држави? – питао је кад су сели, пошто је замолио да пренесе честитке краљу Александру зато што је управо њега изабрао за амбасадора у Паризу и наследника покојном Веснићу.

– Још смо у радионици, господине председниче.

– Да, мени ваша увећана краљевина и личи као да је изашла из пинтерске радионице.

– Мислите због нашег доброг вина, које ваља чувати?

– Посекли сте два стара стабла (аустро-угарско и турско), па растругали даске. Али нисте их довољно оставили под ведрим небом, да се сунчају и кисну, тако да дуге слабо пију танине. Вино из таквог бурета пивцима доноси главобољу.

– Уз Вашу помоћ, биће доброг вина и код нас.

– *А какав је био премијер Ремон Поенкаре?*
– *упита отац. – Како те је примио?*

Човек крупног ока и гојазног, дечијег лица са проседом брадом – указа се пред Спалајковићем. Седели су у његовом кабинету.

– Дозволите да Вам се још једном захвалим на Вашој подршци после Сарајевског атентата. Ви сте онда аустријском амбасадору рекли: Ако одлучите да нападнете Србију не би

требало да заборавите да она има пријатеља спремних да је бране!

– Да, била су то бурна времена. Био сам на хиподрому у Болоњској шуми са представницима дипломатског кора и пратио, помало расејаног погледа галоп коња, кад је стигао телеграм о атентату.

– Ни Немци, ни Маџари, иако побеђени, нису осетили све кобне последице рата, сву беду и патње које рат за собом повлачи, да би за дуго времена осећали сву одвратност према рату.

– Са тим се могу сложити. А како Ви видите њихове даље кораке?

– У Немачкој и Маџарској владају још моћ и утицај финансијских и индустријских магната и војничких и националистичких шефова, који су раније били стубови империјализма а сад су постали пионири реваншизма.

– Тако и моја влада гледа на ово питање.

– Господине Поенкаро, спречити обнављање империјалистичког и војничког режима у тим државама значи избећи нове политичке компликације у Европи. У будућности ће Италија бити са Немачком. Француско-енглеска трења могу само да охрабре све апостоле фашизма у појединим државама. Никада карбонаризам, који је специфичан изданак италијанског тла, није у Италији достигао толики степен лудости као сада са фашизмом. Треба отворити очи пред

фашистичком опасношћу која притиска Европу. А највећу опасност представља савез два империјализма – совјетског и германског.

– Господине Спалајковићу, делим Ваше визије. Могли бисте их ставити и на папир.

– Сад пишем на захтев моје владе реферат о питању извршења уговора о миру од стране Немачке, у вези са целокупном европском ситуацијом.

– Сматрајте да имате још једног читаоца. И какве су Ваше даље прогнозе?

– Шта би нам вредело да Немачка и плати репарације, ако би она, економски оздрављена и војнички приговорљена, у будућности поново изазвала рат и победила! Такав је несумњиво план Немачке!

– Јасно ко дан!

– Чим би Немачка дала знаке брзог опорављања своје државне снаге, дошло би до политичког груписања у Европи, јер се унапред може погодити како би то одјекнуло у Пешти, Софији, Анкари, Риму.

– Моја врата су вам увек отворена – Поенкаре устаде из фотеље. – Данас имам безброј посета. Наше су судбине везане и нико нам није ближи ни пречи од вас! И као што смо у прошлости ратовали за вас, тако вас ни у будућности никада нећемо жртвовати. Сва Француска је испуњена уверењем да ћете ви увек бити са њом!

– Витез од Месеца – насмеја се отац –
опет је сањарио по Латинском кварту!

Сад је седео на Сорбонском тргу загладан у
камену фасаду капеле – поруменеле на сунцу.
Бројао је, у круг, њене кипове светаца са
великим сатом у централном пољу.

Младост! Као да је јуче овде била – уздахну.

– Мала Антанта – прекиде га из
размишљања друг из студентских дана
(дипломата високог ранга, родом из Прага) –
Овде је рођена, у нашим демонстрацијама.

– И подржана од француских пријатеља.

– Визионари смо били, Витеже од Месеца –
насмеја се.

– И остали, стари друже.

Жена је пришла њиховом столу. Имала је
две пеге на уснама. Гледала је у Спалајковића:

– Извините, да ли се ми познајемо?!

– Адријан! – скочио је на ноге. – Ништа се
ниси променила!

– Кад стану да ти ово говоре, то је први
знак да почињеш старити – насмејала се и
загрлила га.

– О, већ касним – дипломата је устао од
стола. – Видимо се вечерас.

– Изволи, седи, хоћеш ли кафу да
попијемо?

– Други пут, радо! – склонила је руке са
његовог врата. – Мој син само што није
завршио са предавањима. Вози ме кући. Откуд
ти овде?

– Амбасадор сам своје земље.

– Онда ћемо се виђати.

Вратила се и села за свој сто.

Сат на катедрали стаде да звони тачно време.

– Писао си и за *Le Figaro* о Малој Антанти – каза отац. – Овде си указао да је највећа опасност по мир у Европи бољшевичка пропаганда и роварење германско-мађарских милитариста (покреће их *дух реванша* – како си лепо приметио), који планирају припајање Аустрије Немачкој као почетак остварења крупних завера. А ни Америци ниси дужан остао – насмеја се Ћир Јова. – Мислим да се добро сећам, рекао си: *Ако је, захваљујући рату, долар постао краљ, требало би барем да се понаша као уставни краљ, а не као деспот!*

Сад је седео у нашој амбасади у Паризу, држао у рукама новине и читао свој чланак (М. Spalaïkovitch, *La Petite Entente toujours en éveil*, *Le Figaro*, 13. V 1925, стр. 5) – није било штампарских грешака:

„Сем тога, евентуални силазак Немачке све до Беча охрабрио би бројне и, нажалост, и даље моћне авантуристе прошлог рата у Бугарској и Турској. Што се тиче Бугарске и Мађарске силе Мале Антанте су се сагласиле око неопходности да појачају будност. Последњи догађаји у Немачкој само су учврстили бугарске и мађарске милитаристе, који се, као и њихове газде у Немачкој, хране

истим надама и кују исте планове за будућност. У интимним убеђењима, све их спаја заједничка идеја. Имајући у виду озбиљност проблема и неизвесну будућност, заједнички интерес мора подстаћи велике западне силе на обнову Велике Антанте, коју би чиниле Француска, Енглеска и Италија. А само у блиској и сталној сарадњи Велике и Мале Антанте Европа ће наћи потпуну гаранцију за осигуравање своје безбедности и будућности”.

Le Figaro, дан пре Марсељског атентата, на другој страници ће писати о Спалајковићу: „Углед који он ужива у Паризу и у Београду олакшао му је, каткад деликатни, задатак. Ако су наши званичници ценили лојалност његовог карактера и искреност његових франкофилских осећаја, књижевне кругове су завеле његова култура и речитост којој није непозната ниједна нијанса нашег језика.”

— Београд ниси заборављао — јави се отац. — Сећам се оног твог интервјуа у време заседања Мале Антанте у Београду, кад се расправљало да ли треба успостављати дипломатске односе са Совјетијом.

Не пружајмо руку гробарима Русије, сад је читао наслов у *Балкану*. Пре три дана *Самоуправа* је објавила интервју са њим, па су новине још о томе писале.

А он је рекао: „Присуство нашег посланика у совјетској Русији не би могло ни у чему изменити један режим који се уопште ничим не може изменити јер о његовој еволуцији не може бити ни говора, него он може само временом ишчезнути као и свака патолошка појава. Међутим, доласком руског совјетског представника у Београд, створио би се за нашу земљу и у политичком и у социјалном погледу највећи извор опасности. Он би постао привлачни центар за све антисоцијалне и антидржавне елементе којих нажалост још има и у Хрватској и у Словеначкој; и међу босанским муслиманима, и у Македонији. Бољшевички представник у Београду, са милионима динара којим би располагао, привукао би брзо све антидржавне елементе, као и све оне којима је без обзира на друштвени положај и занимање само стало да што пре и што лакше дођу до новца.”

Одложи новине на сто. Подиже руку, а конобар му приђе.

- Молим вас, још једну кафу.
- Желите ли још нешто?
- Не, хвала.

Из џепа извади своју бележницу у кожном повезу, коју је купио у Петрограду. Антиквар је тврдио да је била у власништву Карађорђево кћерке – Саре. Не би је она никада продала да није било љубоморе њеног другог мужа. Он је једном, у љутини, дохватио бележницу и хтео да је баци у ватру.

– Ја сам ти купио лепшу! Шта ће ти ова стара? – био је срдит устанички барјактар Теодор Тоша Бојанић, за кога се Сара удала после смрти првог мужа Николе Кара-Марковића, војводе рујанске кнежине ужичке нахије.

– Хоћу да је продам!

Узе оловку са стола и стаде бележити своје мисли: Чак и кад би цео свет признао бољшевице, ми ћемо у том питању остати непоколебљиви и признаћемо само ону владу коју буде признао руски народ. Међу нама живе хиљаде Руса – невољних изгнаника, који су живи символ Велике Русије, те Русије која је била не само заштитник, него и ослободилац Словена. Ми гледамо на Русију као на старију сестру. Можемо ли пустити совјетске представнике у свој словенски дом? Зар могу да се саживе у дому своје млађе сестре Каин и Авељ? Не, ми дајемо предност Авељу!

– Изволите, господине – конобар спусти шољу на сто. – Пријатна кафа.

– О, хвала – прену се из својих мисли, па се врати писању: Сви они који су, према примеру римског мира у антици, тражили идеју мира ван идеје морала, сурово су се преварили. Да би опстала и трајала, нашој цивилизацији је нужна нова морална атмосфера из које ће дух мира црпети животну снагу. То може остварити само уједињена Европа! Превише јунака је пало на бојиштима, превише жртава су поднели наши народи, да бисмо дозволили

да се европска зграда сруши у корист империјалистичких и реваншистичких амбиција свих врста.

– *Са краљем си наставио да се виђаш и у Паризу – јави се отац.*

Сад је шетао крај Сене са краљем и Сршкићем. Лишће беше опало.

– Јесен у Паризу! – рече краљ. – Спалајко, ти си најбоље прошао од свих нас.

– Благо теби! – потврди Сршкић.

– Није ме она баба у раном детињству цабе качила на дрво, да стрмоглавце висим – насмеја се. – Све ми се слило у мозак!

– Јел’ ти се тако слила и она вест из Бугарске, да се чувам атентата? – краљ застаде.

– После убиства ђенерала Ковачевића у Штипу, тако сам из поверљивог бугарског извора дознао. Зато сам тражио од Поенкареа, да утиче и на Лондон како би се енергичном акцијом приморала бугарска влада да искорени ову организацију.

– То питање остави мени! Мене се тиче! – краљ застаде и погледа у Спалајковића.

– И ја сам одбио обезбеђење мога стана овде, кад је француска полиција примила вест да је један македонски студент припремљен да изврши атентат на мене, али ја нисам краљ. Ви бисте се морали чувати! Представљате, у пуном смислу те речи, младу краљевину.

– Да, ти си увек слободнији! Ти можеш и са Паћардијем да се дописујеш?

– Француска влада ме је замолила да са тим прекинем и ја сам стао. Иначе, овај италијански антифашистички емигрант и моје старо четничко искуство можда су могли стати на пут Мусолинију.

– Убудуће, прво мене питај! – краљ боље намести наочаре, загледан у реку.

– Сршкићу, како је стање код вас радикала после Пашићеве смрти?

– Настала је свађа око вођства, безобзирна борба разних струја.

– Можемо ли томе стати на пут?

– Тешка економска криза у народу иде на руку дефетистичким елементима свуда, па и у нашој странци.

– Спалајко, Уговор који имамо са Француском само је одложио питање нашег дуга према њиховим банкарима.

– Предратни зајам нас још гуши! А ту је и потписана арбитража! Поенкаре је под притиском банкара био принуђен да тражи решавање питања око утврђивања износа овог дуга, јер господари новца траже да се девалвација франка што боље зарачуна.

– А кад је наш министар финансија свратио код њега на путу за Лондон (ради добијања зајма), он је истакао да су британски кредитни услови понижавајући!

– Био сам ту и писао Вам о свему што је рекао. Англосаксонци, и они у Енглеској и они

у Америци, следе само један циљ: да владају светом помоћу новца, казао је. Сместили су се свуда у Немачкој. Покушали су то исто да ураде и у Француској. Сместа сам им показао врата!

– Атентатори финансијски! – краљ пружи корак и настави шетњу. – Вребају свуда!

– Или тај дуг има тако да уђе у будући план о репарацијама (као што је учињено за ратне дугове Америци и Енглеској) или француска влада има да нам га опрости, нарочито ако га је већ на неки скривени начин унела у општу суму свога дуга Америци! А не да нам још намеће и признање дела отоманског дуга!

Спалајковићеве речи добиле су своју потврду на Хашкој конференцији – француски дуг је смањен и везан за немачке репарације.

– Са краљем си баш био пријатељ – изустити Ђир Јова, па се окрете да боље наместе ћебе на болесниковим ногама. – Да си остао у Београду, можда би све било другачије. Овако, даљина је чинила своје. У кумовској кући се не спава. Руча се, изразговара, па конак тражи на другом месту. Да се не би, случајно, не дај Боже, нешто замерили! Писати писма краљу (који је, како си ти лепо приметио, *с крвљу Карађорђа и Његоша наследио српске области од својих предака, а илирске области од свог духовног претка, у лику француског владара*), можда је и био најбољи разговор са њим. Свака

реч се тако лепо извага, стави на папир, ишчита, па тек онда путује на двор.

Указа се радна соба у Паризу. Седео је за столом. Помери се у столицу, па усправи леђа (од скора се знају и укочити од дужег седења). Приближи стону лампу (само је она светлела у соби) писму које је завршио, да га још једном прочита. Драгица отвори врата, па му приђе с леђа и склопи руке преко његових очију.

– Оћоравићеш! Глуво доба је ноћи! Кад ћеш у кревет?

– Ево, завршио сам писмо за краља!

– 'Ајде! – пружи му руку.

– Седи, минут, да ти прочитам!

– Увек тај твој минут! Да чујем! – нагну се над радни сто, огрнута танким ћебетом преко рамена. – Теби, тако, није хладно?

– Није! – наднесе се над хартију осветљену лампом и поче читати: Јуче увече, масонерија је организовала вечеру у моју част, као признање због конгреса у Београду пре две године.

– Како сте их онда угостили, требали су и пре да се сете а не да чекају тако дуго – насмеја се Драгица. – Читај, читај!

– Био сам тамо са женом...

– Није ваљда! – наднесе се над текст писма. – Види стварно! И то си написао, мислала сам да се шалиш. Настави, ваља нам и спавати ноћас.

– Био сам тамо са женом – понови прочитано, па кажи прст упери у Драгицу – јер, мада нисам масон...

– И нећеш бити! – опет га прекиде у читању, па се још више приближи.

– Мада нисам масон, имам начело да користим сваку прилику и сваку организацију у интересу наше пропаганде.

Стаде са читањем, па се окрете жени.

– Шта би? Зашто прекиде?

– Тако сам и тебе, онда, освојио! – насмеја се.

– А, да, користио си сваку прилику – жена се усправи и боље огрну ћебетом.

– Тешко ми је да опишем какво је одушевљење владало целе вечери – настави да чита – сви француски говорници су о Вама говорили са захвалношћу и дивљењем.

– Богами јесу!

– За нас је веома важна та струја искрене симпатије на умереној левици (а масонерија је тамо), јер се може рећи да су сада, сем комуниста, у Француској сви за нас.

– Комунисти, никада неће ни бити за нас! – жена стави руку на уста да се прозеве – прескочи који ред!

– Ја нисам ни реакционар, ни удворица, ни демагог, али те безочне и штетне хидре каквим су постале наше политичке странке и политичке котерије, можемо ли то назвати политичким странкама!

– Не можемо!

– Узмимо, на пример – подеси лампу –
Радикалну странку...

– О, па!

– Каква трулост, каква иронија, каква беда!

– Ово си ми већ причао. А да, сад говориш
и краљу! – насмеја се.

– С једне стране Главни одбор са својим
пајацима и лицемерима, а с друге Веља
Вукићевић са својим жбирима и чанколизима!
Не, не, ја Вам захваљујем, Величанство, у име
будуће Радикалне странке која ће се поново
родити, сасвим другачија, као феникс из
пепела. Али, ишчекујући то, држите се и
искористите све време које ће Вам бити
неопходно да доведете Ваше дело до краја и
створите државу достојну поштовања и
дивљења.

– Мир, може ли се то код нас?!

– Свакако – још се приближи тексту – ми се
налазимо у прелазној фази, у привременом
стању, и то треба рећи с времена на време. Али
и не постоји ништа сем привремености која
траје.

– Мој филозоф.

– Ако желите да у потпуности успете у
зататку који сте преузели, ако желите да
потпуно излечите земљу од тешке политичке
болести од које је толико пропатила, сачувајте
сву власт у својим рукама колико год је могуће
и тражите полако и постепено установе и
форме политичког живота које ће нашој земљи
бити потребне у будућности.

– Лаку ноћ!

– Ево, још само ову реченицу: Наше зло је било исувише озбиљно да би се могло излечити за неколико месеци. Будност лекара и примена лека се намећу на неколико година, ако желите потпуни опоравак болесника...

– Лаку ноћ, докторе – жена се усправи, приђе вратима и упали светло у соби.

Он се полако придиже са столице, са благим болом у леђима, па угаси лампу.

– А ниси заборављао ни свог пашенога Сршкића – каза отац. – Кад год си могао, виђао си се са њим.

Указа се кабинет председника владе.

Готово је оћелавио – помисли. – Остарио. Али елеганција је још ту и та његова неизоставна марамица да вири из џепа сакоа.

Сршкић одложи телефонску слушалицу на сто.

– Извини пашо, не дају ми мира.

– Председник владе мора тако живети.

– Био сам министар у више од десет влада, потпредседник, али нисам ни сањао колико је ово место захтевније.

– А шта су тек наши преци имали да претуре преко главе, да бисмо ми доведе стигли?!

– Таста сам се сетио кад ме изабраше. Како ли је онда њему било? Први је отворио парламент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца! После свега што је преживео након

Сарајевског атентата (хрватски и муслимански демонстранти су демолирали његову кућу, хотел, трговине, а власт га утамничила), имало је срце и то поднети, да се са свима њима сад оснива заједничка држава.

– Шеста је година откад није са нама. Сад би ти значео његов савет.

– Светска економска криза је све пољулала. Треба преживети!

– Пашо, прво дај уредбу о раздужењу земљорадника.

– Да продишу?

– А онда јавне радове.

– Да оживи привреда!

– Ја ћу тражити, као и досад, финансије на страни.

– А шта би, по теби, треће било у програму моје владе?

– Спроводи Закон о заштити јавне безбедности и поретка. Смири стање у земљи. Ако је овај закон само мртво слово на папиру, сви ће терати по старом и кризи онда краја нема.

Телефон зазвони.

– Ево га опет! Извини бацо, и молим те напиши ми ове твоје тезе.

– А онда су почели још црњи дани – јави се отац. – Хитлер је дошао на власт у Немачкој!

Непуних десет дана после тога, говорио је против Хитлера. Сад је држао у својим рукама

све одштампано: *Discurs prononce par M. Spalaikovitch, Ministre de Yougoslavie en France, au dejeuner offert par le Comite „France-Orient” le 6 fevrier 1933.*

Драгица уђе у собу и донесе кафу.

– Читаш?

– Да, сад је стигло!

Виде наслов:

– А, оно о Хитлеру, што си ми причао!

– И његовом социјализму!

– Боже драги, спаси нас и социјализма његовог и комунизма Стаљиновог!

Национални социјализам – писало је у његовом говору – обухвата фашизам и хитлеризам. Тај нови социјализам је позајмљивао и од комунизма и од класичног социјализма. Од комунизма је позајмио чврсте методе, јер као и он, у спољној политици тежи уништењу постојећег поретка, али с том разликом да комунизам то ради у име једне идеје, ма колико да се она, са или без разлога, сматра за утопију или лудост, док национални социјализам тежи уништењу поретка заснованог на мировним уговорима само за уске и егоистичке интересе нације којом влада.

– И тог лудака Мусолинија! – жена се прекрсти, пред иконом, па изађе из собе.

Он одложи одштампани говор у крај стола, па се врати започетом писму краљу.

Наши пријатељи овде – прочита последњу реченицу да види докле је стигао са писањем –

скрећу нам пажњу да Мусолини има план који у првој етапи предвиђа одвајање Хрватске, која ће имати потпуну државну самосталност. Ако успе да отцепи Хрватску, Мусолини ће у другој етапи препадом заузети Далмацију.

После више од једне деценије, француски министар иностраних послова Жозеф Пол-Бонкур, у својим мемоарима оставиће записано: „Господин Спалајковић, ватрени и одушевљени патриота, непрестано ме упозоравао на лукавост Мусолинија, кога није могао да смисли.”

А Спалајковић је још 1935. године, у једном говору рекао: „Током читаве наше историје, наша народна душа није престајала да нам понавља да треба имати *идеал* који даје смисао људском животу. Стара Србија, као и њена данашња наследница Југославија, знају да тај *идеал* не може да буде у оној врсти савременог тотемизма који представља политичку религију у извесним деловима Европе. Оне никада нису хтеле да у бруталној сили виде апсолутно начело и охолом мистицима, који проистичу из ње, признају духовност. И ми ћемо се томе увек противити”.

Нажалост, многи су другачије све видели, па и осуђивали Спалајковића. Иво Андрић, остало је сачувано, о њему је писао да је „својим заслепљеним очима видео и кроз свој изопачени мозак схватао: оно, што је било најдивније у првим данима руске револуције –

у борбама народа за слободу и правду – целог века претстављао је као терор и злочин црвене аждаје”.

– А ниси заборављао ни нашу *Политику* – јави се отац – и у њој си објављивао.

Наш народ сачувао је веру у будућност – сад је имао раширену *Политику* у рукама и читао наслов из њеног Божићног броја за годину 1934.

Мора се рећи! – помисли. – Доста смо ћутали! Наши непријатељи не познају други језик!

Устаде из фотеље, па приђе прозору. Снег је и даље падао. У парку опази девојчицу румених образа, где вуче санке за собом.

Сва та наша деца, докле ће бити безбрижна? – сину му ново питање кроз главу.

Окрете се од прозора, па се врати читању свог чланка у *Политици*. Словне и остале штампарске грешке није подносио, па стаде да прегледава текст: „Сетимо се само шта је било пре годину дана и какве су све вести измишљане и растуране по Европи на рачун Југославије! У том пакленом сплету интрига утркивали су се подједнако и непријатељи и издајници. Чак и по неки наши пријатељи на страни почели су губити веру у наш државни опстанак.” Одложи новине на сточић крај фотеље, па се врати *Мемоару* који је већ завршио за француску владу.

Нема више ћутања! – настави да размишља.

Нек' виде да све знамо! Усташе и њихови пријатељи у Италији и Мађарској су тражили рат и добиће га!

Лежеу је, тог јануара, предао *Мемоар*, а Београд известио: „Саопштио сам му да су иста обавештења пренета и Лондону, јер је наша дужност да и Енглеској, као и Француској, обратимо пажњу на највећи и најнепосреднији извор опасности, који није довољно познат у свету пошто би нам, из разумљивих разлога, било тешко да о њему јавно говоримо. Али време нам је показало да би даље ћутање било веома озбиљна грешка!”

– *Непријатељи су били бржи!* – каза *ћир Јова*, *па се прекрсти.* – *Убише нам краља!*

– Ја сам, припремајући прву званичну посету нашег краља Француској, упозорио домаћине на могућност атентата и доставио списак емиграната који би на тако нешто били спремни! Барту (који је после погинуо са краљем у колима), кад сам га молио за веће обезбеђење, ми је одговорио како је неопходно да француски народ види свог пријатеља и да ће му он бити најбољи чувар.

– Баш га је сачувао! – прекрсти се од чуда *ћир Јова* – к'о књаз Милош свога кума, кад пређе реку!

Сад је седео са француским новинаром, неколико дана после трагедије. Све новинаре је одбијао, није имао снаге да им било шта каже.

Мора се ићи напред! – помисли.

– А ево и сунца! – каза новинар, па се окрете ка прозору. – А најавили су кишни дан!

Сад се загледа у Спалајковића:

Још је као скамењен – помисли.

– Ја Вам нећу постављати питања. Једноставно, кажите оно што вам лежи на души, после свега!

Тако је сед, али лице је још младолико – новинар (имао је младеж на образу), настави да размишља.

– Упознао сам ужасне тренутке – дипломата проговори разнеженим гласом – проживео јул 1914. Дочекао губитак Србије. Пратио трагичну одисеју наше војске у првим месецима рата. Мислио сам да сам био подвргнут свим ударима судбине. Авај! Колико ми лако изгледају све те некадашње муке! Јадни мој краљ! – пусти сузу низ лице, па се прихвати марамнице из џепа да је обрише. – Још га видим, у уторак у Марсеју, пре искрцавања. Журио је да сиђе. Нервирао се због дужине протокола. Био је нестрпљив, да стане на француско тло. А потом, неколико минута касније... Опростите, господине... плачем – опет обриса сузе – неколико минута касније, возили смо се сви у аутомобилима. Ја сам био у трећем возилу. Као и сви, гледао сам лево и десно ту велику одушевљену масу света

која је поздрављала. Мислио сам о томе колика је радост мог владара. Изненада, прасак! Помислих: аутомобил, мотоцикл? Једна полусекунда. Потом серија кратких, испресецањих шкљоцања. Митраљез? Одједном, схватам: отварам врата и трчим према првом возилу. Збрка је велика: коњаници, агенти, цивили... Стижем у истом тренутку кад и г. Јевтић, министар иностраних послова. Пуковник Пиоле удара сабљом атентатора, који пада на папучицу. Пењем се у возило и, уз помоћ г. Јевтића, откопчавам краљев оковратник и тунику. Био је сам. Повикао сам: Болница! Лекари! Краљ ме је погледао и прошаптао три речи: *Француска... Југославија... Сачувајте!* Навала крви испунила му је уста, изгубио је свест.

Три деценије касније, Драгица је забележила у свом дневнику: „Ја се сећам да је Мир причао, кад се руковао са краљем (кад је он ступио на пристаниште), да је он имао поглед suppliant (преклињући), као да је молио за заштиту – да је се Мирослав скаменио, и рекао ми је: „Знаш да је тада имао изглед да припада другом свету!” Мир је био у колима са Нађиаром и стално је размишљао да себи објасни тај краљев поглед, и тада је чуо пуцањ. Нађиар му је рекао: „То је петарда.” Мир му је одговорио: „Ма не, то је пуцањ”, искочио је из кола и потрчао ка краљевом аутомобилу. Придржао је краљеву главу и у том моменту из

краљевих уста шикнуо је млаз крви и све је било готово.”

Краљ је имао шесто чуло, као и његов прадеда? Архимандрит светоромански Сава Петровић, био је дечак-писар код моравског војводе Здравка, кад је у буни Карађорђе кренуо на Ниш. У Архиву Србије (фонд Митрополије београдске, година 1858, број106), чува се његов опис овог догађаја.

„Дођоше Турци из Ниша на подворење господару. Видео сам уђоше под шатор. За мало време пробавише се. Какви је разговор не знам. Турке своим путем чесно испратише и безбедно у Ниш одоше. Вожд крену преко Бугар-Мораве. Дођосмо у поље тешичко. Поигра свога коња по пољу и од коња говори: *Овде биће једна лепа завршена црква, а Ниш остаће нам здрав град наш.* Те су речи из свети уста исходиле. Заиста, као што данас сведочим. Вожд пророчество што је прорекао све се совершило као код Свети Пророка у перва времена.”

Три деценије касније, у Тешици је, на поменутом месту, подигнута црква која и данас стоји.

Le Matin су известиле са испраћаја краљевог ковчега из Марсеља: „Стари дипломата, чију је приврженост и лојалност Француска толико пута осетила, не могавши да изговори ни реч, прилази председнику државе. Дубоко ганут, г.

Алберт Лебрен у тишини прилази г. Спалајковићу и осећајно га грли. Један за другим, господа Ерио и Тардје притискају на груди несрећног дипломату који, јецајући као дете, оплакује свога краља”.

Политика је јавила: *Тужан састанак Њ. В. Краља Петра II са Краљицом-Мајком у Паризу; Њ. В. Краља Петра поздравља посланик г. Спалајковић.*

Дечак је имао једанаест година и одсео је у Спалајковићевом стану.

Сео је крај њега на кревет и причао му како је, онда, у Петрограду, чувао краљевиће. Имао је утисак, да напољу, као онда у дворишту напуштене мензулане, чује њиштање гладних коња, а да ожалашћени краљевић седи на расклиматаном трonoшцу.

– Следеће године – рече отац – стављен си у пензију! Имао си шездесет и шест лета!

Опет је шетао крај Сене (сам, оборене главе, ногу пред ногу). Био је први сумрак.

– Куда? – стала је пред њега.

– О, Адријан! – подигао је главу – баш ме уплаши! Нисам те приметио!

– Куда?

– Не знам ни ја.

– Даље нећеш моћи! – пружио је руке ка њему и загрлила га.

– Пензионисан сам! – наслонио је главу на њено раме.

– Ено месеца! – шапнула му је на ухо – мој Витеже од Месеца! – и пољубила. – Небеса су сада твоја!

Спустила је руке, а он усправио главу.

– Опрости Адријан! – кажипрстом је дотакао њене груди.

– Твој отисак прста, заувек је ту, у мом срцу! – прихватила је његову руку и заплакала.

Иза његових леђа усамљени шетач (водио је псића на поводцу), загледа се у реку.

Сутрадан је упутио службени одговор, али и приватно писмо новом председнику владе др Милану Стојадиновићу (о коме је једном записао, да је „ноторни германofil сумњиве моралности” који га је сменио као „велику препреку” приближавању Немачкој).

„Очевидно, ја нисам могао претендовати на вечити останак у Паризу”, писао је Стојадиновићу, „ово што си ти сад урадио, морало ме је једног дана постићи. Само, као што сам казао Кнезу Павлу прошле зиме: кад буде дошло време да се ја опозovem из Париза, за моју породицу и мене је од судбоносног значаја да будем о томе бар неколико месеци раније обавештен. Кад ме је, пре тринаест година, Блаженопочивши Краљ послао у Париз (тада сам био народни посланик), мени је он све то тада обећао. Право да ти кажем, имао сам утисак који имају слуге, кад им њихове

газде дају 'congé de huit jours (француски: отказни рок од осам дана)!”

Бивши председници Француске: Милеран и Думерг, упутили су му писма, а Лебрен га примио у опроштајну посету и поклонио *порцелан из Севра*. Штампa је известила о свему, а Албер Мусе писао: „Ниједан дипломата није код нас популарнији од тог човека поноситог држања, чији продоран поглед зрачи патриотизмом. Ко од нас није присуствовао некој од манифестација југословенског пријатељства током којих се он препуштао импровизацијама изражавајући, захваљујући беспрекорном владању нашим језиком, најделикатније трептаје своје осећајности? Стопостотни Србин, био је страствено оваплоћење тог осећаја који од малог народа може да начини велику нацију и који се зове верност. Понекад су му замерали да превише презире околишења. Верујем да он ту замерку мирно прихвата јер зна да ће му историја то једног дана уписати у активу каријере која је, од почетка до краја, била каријера патриоте и човека срца. Поздравимо ту неуморну вољу, тај снажни карактер који је судбина, како би тамо играо прворазредну улогу, бацила у најстрашнији окршај који је свет икада видео”.

– *После си био болестан! – јави се отац – годину дана си лежао на постељи!*

Указа се соба у Београду. Из кревета још није устајао, после операције. Прозор је био широм отворен, па су се дечија граја и звончићи, у парку крај куће, чули као да су крај кревета. Драгица отвори врата.

– Ево мало чаја.

– И затвори прозор.

– Хоћу. Данас су се баш разгаламили. Врбица је.

Приђе кревету, па порцеланску шољу спусти на сточић.

– А ево и новина – узе их испод мишке, па положи на кревет.

– Хвала, баш ми се чита. Не могу више овако.

– Онда погледај ово прво – пружи му страницу из новина. – Замолили су ови из *Правде* да погледаш, треба им за Ускрши број.

– Да видимо, него шта! – мало се придиже у постељи и стаде разгледати свој чланак припремљен за штампу.

Огледало у веровањима и култу – прочита наслов, у врху странице.

– Веселин Чајкановић. У лепом сам друштву. Нас двојица делимо страницу.

А онда стаде читати свој књижевни приказ *Анфиса* (*Правда*, Ускрс, 1940, стр. 6, примерак два динара).

Леонида Николајевича Андрејева, сликара и писца, упознао је у Петрограду. Имао је његове романе и причу *Странац*, са посветом. Волео

је те његове јунаке, углавном – пасивне жртве околности. А неких одломака из *Приче о седморо обешених* и данас се сећао: „Уз исту ону звоњаву сата, али тако тешко усамљен... завршавао је свој живот Василије Каширин. Знојав, с мокром кошуљом прилепљеном уз тело, куштраве, раније коврџаве косе, грчевито и безразложно се вртео по ћелији...”

Свет се све више враћа варварству – није било словних грешака, наставио је да чита – нове колективне најезде, ношене таласима бруталности, све више руше културу, служећи се тековинама цивилизације, док не униште и саму цивилизацију. Модерне гомиле се диве само примитивцима. Данашње Атиле су осииони диктатори, груби боксерски шампиони и филмски глумци. Све су то знаци умног и моралног срозавања нашег времена. Сила се све више намеће за принцип друштвене организације, јер је тај принцип најпростији.

– Одлично! Нема грешака. Можеш им јавити – пружи хартију. Жена је узео, озарена колико се он боље осећа, виде да кандило на зиду крај иконе крсне славе лепо гори, па изађе из собе.

Пред Видовдан, он је могао да устаје из кревета, а Француска је пала под Хитлера.

У лето године 1937, Спалајковић је из Париза стигао у Београд. Кнезу Павлу, коме је у Паризу тражио уметничке слике за његов музеј, ставио се на располагање.

Осећам се уморно – писао је кнезу – и Вама то могу рећи потпуно отворено, понижено што у мојим годинама чекам на пријем у Министарству иностраних послова, где ме увек на мање или више прикривен начин одбију, не дајући ми никад прилику да видим министра лично!

Сваки човек је осуђен да носи крст на коме ће бити разапет! – записао је своје мисли, на вест о смрти Милана Сршкића. – Људи се рађају и живе у нади, ако не и у уверењу, да је срећа прави закон живота. Они природно жуде за њом, ослањајући се увек на милост времена. Међутим, ништа није тако немилосрдно као време. И где је срећа? У прошлости! Па ње је давно нестало; а садашњица већ пролази. Остају само дани који долазе. Али ко зна шта нам доносе!

Имао је времена на претек за своје једначине (решавао их је из хобија целог живота), писање, предавања... По позиву је узео учешће на заседању Института за међународно право у Бриселу. На молбу Беранжеа, председника Међународне дипломатске академије, написао је свој предлог за бољи рад Друштва народа... Био је један од оснивача Удружења за упоредно право у Београду, где је одржао предавање *О рационалности у праву*.

Извор правне идеје – говорио је – није у државној принуди ни у друштвеној солидарности, него у моралној савести која се испољава у облику стремљења ка бољем и

праведнијем поретку, који води до индуктивне идеје о Богу и Христовог императива (који се као морално савршенији, мора претпоставити категоричком императиву Кантовом). А највећа грешка била би у тражењу ма какве узрочне везе између Христове науке и данашњег комунизма.

Цивилизација је данас као на једној стени – истакао је у предавању – коју са свих страна запљускују таласи комунистичке заблуде. Захваљујући светском рату и општој моралној и материјалној беди, у коју је рат бацио човечанство, комунизам је успео да завлада Русијом. Он и сам рачуна на мржњу и очајање као на своје главне савезнике у свету. Рат је показао да комунизам може процветати само у мутним и ненормалним временима, кад и сами народи услед клонулости постану суморни и ненормални. Може се замислити шта би наступило у случају новог рата!

Своје мисли наставио је да објављује. Срби треба да буду кичма Југославије – писао је у есеју *Мисли о Југославији* – а Црква је вечна организација Српства. Она је то остала и за време владе г. Стојадиновића. И тако се јасно показало, да изнад берзанских вредности има других много виших, а то су духовне и моралне вредности!

У једном писму кнезу Павлу (30. децембра 1936), он ће написати:

Као и у прошлости, тако и у будућности, идеал ће бити једина сврха мога живота!

– *Опет си био на Косову – јави се отац. – Битка је тек почињала!*

Указа се радни сто, на чији крај вазу са цвећем спусти Драгица.

– Пиши, пиши! Ево и мало цвећа, да га и ти видиш овог пролећа.

– Седи...

– Минут – жена се насмеја, па се спусти у фотељу. – Читај, слушај!

– Прошлог лета провео сам неколико дана у Јужној Србији...

– Није тај пут више за мене, зато нисам ни могла ић' – прекиде га.

– Некада сам, то је било још за време Турака...

– Ау, још тад – насмеја се. – Настави, настави, даље! – одмахну руком.

– Проживео две године у Приштини...

– И преживео, богами...

– Као конзул Краљевине Србије. Сад сам желео да се сетим те прошлости и да је сравним са садашњошћу. И шта сам видео? Арнаутски живаљ у тим крајевима и данас је у повољнијем положају него наш. Арнаути у Дреници за време Абдулаха Хамида, одметали су се обично у качаке после извршеног злочина, а за време владе Милана Стојадиновића уписивали су се у ЈЕРЕЗУ!

– Опа! И то си им спреман рећи! – устаде из фотелје. – Као увек! – приђе вратима – А ко би други?! – па изађе из собе.

Саже се, остави рукопис у фиоку, па узе други. Последњу реченицу, била је подвучена, узе опет да прочита:

Међу живима и ја сам један сведок оног политичког реализма којим су се у Радикалној странци надахњивали главни носиоци њених традиција, као што су били Миловановић, Пашић, Протић, Андра Николић, Лаза Пачу и Путник. Као млађи њихов сарадник, могу вам потврдити да се њихов непосредни и остварљиви идеал сводио на *интегрално решавање српског питања*.

– *Какав је био кнез Павле? – јави се отац.*

Указа се велика трпезарија Белог двора. За столом је седео са кнезом и патријархом. Разгледао је птице са порцеланског сервиса на столу. Кнез је био упоран да их пронађе у Паризу.

– Шпански поклон, сервис грофа од Артоа из 1782 – сети се, као да је јуче било – говорио му је кроз нос остарели трговац (подсећао је на петроградског Јеврејина), у антикварници крај Сене. – Бифон сервис, познат је по томе имену. Први у серији од петнаест сервиса од порцелана произведених у Краљевској мануфактури у Севру.

– Откуд оволике птице по њему?

– Жорж-Луј Леклер, гроф од Бифона, дао је сагласност да се све оне могу преузети из његове прве орнитолошке енциклопедије.

– И колико их има?

– Сервис има сто четрдесет делова, то знам. А самих птица, има их по пет и више на неким посудама. – Отворио је витрину и узео повећи тањир. – Ево, овог орла у централном делу (што мирно кљуцка по трави, оборених крила) прате четири мање птице по ободу посуде и четири лептира. Изволите, погледајте, слободно.

Прихвати тањир са птицама, а трговац хитро узе нови порцелански предмет из витрине.

– Посуда за сладолед. Видите, овде је дата друга врста орла, устрашен је па је окренуо главу за собом (као да зна да му се нешто ради иза леђа).

Звецну нож у патријарховим рукама, нагло одложи у тањир пред собом. Изразито дуге обрве, још увек црне, сад су биле малтене састављене над његовим крупним носем, а чело наборано под камилавком.

– Ако сте ме позвали на Кнежеву вечеру, рачунајући да могу бити Вук Бранковић, од тог посла нема ништа!

Кнез се усправи у столици. Сад су му високо подигнути залисци били у првом плану, тако да саговорнику његова беспрекорно зачешљана коса постаде укривена. Све оно што је патријарху казао (на најбољи могући начин, бираним речима, сажето, разговетно, о томе да

морамо потписати пакт са Немачком, није вредело).

Србима Енглези никад нису били пријатељи, ваша Светости – подиже поглед са порцеланског орла.

– Каква кобна заблуда! – патријарх се још више намршти. – Зар Ви, који сте били поверљива личност блажепочившег краља и његове спољне политике да тако говорите?

– Лукавство Енглеза! – сад је већ гласније говорио – који у миру тргују људском глупошћу, а у рату људским месом, ваљда сам боље упознао од Вас?!

– Ја не бих желео по овом питању више са вама да дискутујем, пошто су ваша излагања апсолутно у супротности са нашом одбраном пред непријатељима!

– Ваша светости, Енглезима није стало да ли ћемо ми на Балкану пропасти или остати! Југославија не треба да улеће у рат за њихов рачун! Они ће нас само искористити – из цепа је извадио бележницу Карађорђевог кћери и стао да пише бројеве (устаљеним покретом руке као кад решава једначине).

– Ево видите, осамдесет два милиона Немаца, плус педесет милиона Италијана, што у свему чини преко сто тридесет милиона, према четрдесет милиона Енглеза, што значи три па и више на једног! Француске више нема! Совјетска Унија је данас у пријатељству са Немачком...

Патријарх устаде од стола:

– Ви данас стопроцентно негирате Ваш рад из прошлости и покушавате да нас убедите на штету нашег народа! Лично не желим више да дискутујем са Вама!

После је патријарх у својим мемоарима забележио: „Мени пуче пред очима ова чиста Немачка пропаганда, која се несметано спроводи у Југославији, чији је Спалајковић, нажалост, пропагатор.” А Спалајковић у својим белешкама: да никад неће заборавити „макијавелистички говор тог црногорског језуите” и да га проклиње због „антипатриотске и демонске улоге” коју је тада одиграо!

– Ја кнеза добро познајем – рече оцу. – Он је не само високо уман и образован човек, него је и пун добрих намера и потпуно предан своје народу. Његов лични интерес био је да се определи за Енглеску, али он се супротно својим личним интересима и симпатијама определио онако како му је налагала савест и дужност према отаџбини!

– Карађорђева крв – закључи ћир Јова.

Два дана касније, Тројни пакт је потписан!

Сад је читао *Политику* (25. март 1941, 1). Кнез је тражио да објави уводник:

– Кад већ нисмо могли задржати своју политику неутралности према зараћеним странама, коју смо водили од почетка рата,

реците народу да смо морали бирати *од два зла*. Ионако сви знају да смо пријатељи, па ће тако имати и моје мишљење о свему (онда ми објављивање намесничке прокламације и није потребно).

Чим се сазнало о чему се ради – читао је новине уз јутарњу кафу – у публици су се чули мелодрамски узвици: приступање Тројном пакту значи наше потчињење једној зараћеној страни и пропуштање њених трупа преко наше територије. Ако је то тако, помислио сам, онда не може бити говора о бирању између два зла, него само о избору између робовања и јуначке смрти, а у том случају зна се каква би одлука најбоље одговарала традицијама нашег народа – пружи руку, па узме шољицу (имала је птића на себи) и отпи гутљај кафе. – Моја зебња престала је од оног тренутка кад сам потпуно поуздано сазнао, да нам Немачка није никад постављала захтев за пролаз своје војске преко наше земље и да се наше приступање Тројном пакту не условљава ничим што би се, ма и у најмањој мери, било теоријски било практично, косило са целокупношћу наше државне територије, наше независности и нашег народног достојанства. Другим речима, Немачка нам оставља да бирамо између форме и суштине. А зашто она полаже толико на формалну страну, није тешко психолошки објаснити. Сећање на Солунски фронт из прошлог рата није ишчезло.

Устао је од стола и пришао прозору. У парку није било деце. Старица је водила свог псића на поводцу и гледала преда се. Напупела црвена шљива, гранама је дотицала њихов кров, спремала се да цвета.

Два дана касније, под њом су стајали протестанти, а Спалајковић је записао: „После пуча генерала Симовића, несвесна и разуздана руља пролазила је у поворкама београдским улицама, па и мојом улицом, вичући и пред мојом кућом демонстративно: *Боље рат, него пакт!* Безумници, помислио сам, не знају шта раде!

Код нас сваки идиот уображава да је велики политичар, а свака и последња бараба сматра да је позвана да каже своју реч. Између идиота и бараба разлика је више у форми него у суштини њихове органске глупости. Једни радије слушају Радио-Лондон, а други Радио-Москву.”

— *Рат је, опет, стиг’о — каза ћир Јова. — Седми за твог живота! Први и Други српско-турски, Српско-бугарски, Први и Други Балкански рат, Велики и Други светски! — придиже руке. — Ево и тега на кантару! Потписао си Апел српском народу!*

Указа се велики салон, где су се раније држале министарске седнице. Аћимовић је каснио. Разгледао је велики зидни часовник. Оно што се прошле седмице догодило није

више памтио, али се зато, до најситнијих детаља, сећао студентских дана и Париза. Опет се дописивао са Адријан. Обновили су шифрарник којим су се онда, док је протест трајао, само њих двоје споразумевали. Док је читао њена писма ништа га није болело, костобоља је престајала. Привид да има снаге, као младић, био је јак. Она је писала као никад. Слике из њеног града, скице људи које је познавала и њихово стање под окупацијом, описи Сене, којом је шетала сваког јутра, били су тако живи и језгровити. Била је оптимиста да ће и ова олуја кад-тад проћи.

Лазар Марковић је нешто говорио, а он га више није ни слушао. Све му је било јасно! Устао је и прекинуо говорника:

Аман човече, земља пропада!

Витез од Месеца се ставио на чело протеста.

Хрватска војска, по уласку у Сарајево, одузела је сву имовину породице Јефтановић и убила Спалајковићевог шурака.

После рата, на Београдском процесу, др Лазара Марковића председник суда је питао:

– Јесте ли Ви августа месеца 1941. године учествовали на конференцији коју је сазвао Аћимовић Милан, ради издавања *Апела српском народу*?

– Био сам присутан тој конференцији.

– Јесте ли *Апел* потписали?

– Потписао сам *Апел*, али под околностима које су потпуно искључивале моју слободу одлучивања. Могу то да објасним.

– Јесте ли Ви били упознати са садржином тога *Апела*?

– Ја сам добио позив од Аћимовића да дођем у његов кабинет у подне, 10 или 11 августа, ради једне важне ствари. Нисам знао о чему се ради. Када сам се пријавио кабинету, одвео ме један чиновник у велики салон где су се раније држале министарске седнице. Ту сам видео десетак-петнаест људи. Још нису били почели рад. Нисам знао још никако у чему је ствар. Онда је Велибор Јонић или Момчило Јанковић, не сећам се тачно, узео реч, пошто је Аћимовић задоцнио, и објаснио је да се ради о једном прогласу српском народу, који је, по речима његовим, потребан ради тога да народ не би имао теже стање под окупацијом. Мој положај није био нимало угодан. Питање је постављено да ли се одобрава устанак, борба противу окупатора, нападање на разне објекте и саботажа или се то не одобрава. Ако кажете да одобравате, онда је очигледно било шта вас очекује, ако не одобравате, онда је потребно, кад од вас траже, да потпишете *Апел*. За мене је ситуација била врло тешка јер ја нисам имао нимало воље онакав *Апел* да потписујем под немачком окупацијом. Ради тога сам покушао да се извучем. Кад је дошао ред на мене да се потпишем и изјасним, ја сам одговорио да сам ја партијски човек, да имам политичку групу и

да не могу без одобрења својих политичких пријатеља уопште, у начелу, ништа да потпишем. У том моменту један од присутних, др Спалајковић, напао ме како ја смем да се руководим партијским обзирима или разлозима кад земља пропада.

– Пети си по реду потписника – јави се отац. – Први је владика нишки др Јован, други епископ зворничко-тузлански Нектарије, трећи је патријархов викар, а четврти др Коста Кумануди.

Сад је читао *Апел* и пио кафу. Прозор је био широм отворен. Парком је владала тишина.

„Српски народ доживљава тешке дане. У овим судбоносним часовима, дужност је сваког Србина, сваког правог родољуба, да свим својим снагама помогне да се у земљи сачува мир и ред, јер је само тако могуће да се успешно изврши велико дело националне обнове отаџбине и нашем напаћеном народу обезбеди боља будућност.

У тренутку када огромна већина нашег народа јасно увиђа да је то једини пут нашег националног спасења, шака туђинских плаћеника и саботера по наредбама злочиначког бољшевизма својом безумном акцијом доводи у питање све напоре на сређивању наших прилика и намерно покушава да у земљи изазове пожар уништења и истребљења, у варљивој нади да ће тиме нешто помоћи својим господарима.

Разбојничке банде, састављене од комуниста и одбеглих робијаша, који су се одметнули од власти, упропашћују народну имовину, убијају и пљачкају наше суграђене и угрожавају животе невиних жена и деце.

Овим својим неделима ти злочинци доводе у питање опстанак целокупног нашег становништва, целе српске нације.

Сваки трезвен и паметан Србин, сваки добронамерни син ове земље који мисли својом главом схвата опасности које нам прете. Његова су страховања оправдана када се имају на уму опасности којима је једна побеђена земља изложена када се у њој помути мир. Његово је гнушање изазвано нарочито када се на понуду победника за лојалну сарадњу, одговара пуцањем из заседе. Овакав мучки и недостојан начин борбе не одговара витешком духу нашег народа, и баца тешку љагу на цео српски народ. Наш народ није комуниста, нити има ма какве везе са овим међународним рушиоцима најсветијих тековина европске културе. Због тога не смемо више скрштених руку гледати како нас они на наше очи гурају у понор.

Не смемо допустити да услед њихових злочина и овај део наше земље, ово острво спасења целокупног српског народа, буде угрожено, а наш народ десеткован и прогнан из својих домова. Куцнуо је последњи час да се пренемо и устанемо у одбрану свога опстанка. Дужност је сваког правог српског родољуба да

свима силама настане да се онемогуће паклене намере комунистичких злочинаца.”

После су *Апел* потписали: сенатори, армијски генерали, бивши министри, посланици, банови, гувернер Народне банке, ректор универзитета, председник Српске Краљевске академије наука, ректор Уметничке академије, управник Народног позоришта, књижевник Вељко Петровић, државни саветници, Милан Кашанин, директор Музеја, вајар Ђорђе Јовановић, академик, Владимир-Велмар Јанковић, професори универзитета Милутин Миланковић, Милан Будимир, Виктор Новак, Владимир Р. Петковић, Јован Ердељановић, Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Лазар Мирковић, Душан Глумац, Радослав Грујић, доценти Милош Радојчић, Ђоко Слијепчевић, декани, директори гимназија, протојереји, судије, новинари, индустријалци, трговци, банкари, грађевинари, адвокати, председник Савеза угоститеља, штампари, оперски певачи, учитељи, лекари, асистенти, графичарски и машински радници, механичари, типографи, јувелири, књиговесци, књижари, инжењери, студенти...

– *Какав је био ђенерал Недић?* – *јави се отац.*

– Он је 1941. године спасао Србију од уништења и зауставио извршење смртне

пресуде која је већ била изречена над српским народом.

– Ти си у сред рата одржао предавање у нашем мученичком Крагујевцу!

– Јесам.

– Многи су запали у енглеску замку као муве у мрежу паукову, истакао си.

– Англосаксонску, боље речено. Зашто се Хјалмар Шахт вратио у двадесет и другој години живота из Америке у Немачку? Како је постао један од водећих банкара, специјални монетарни комесар, председник Рајхсбанке, Хитлеров министар економије? Монтегју, председник енглеске централне банке, да ли је био његов пријатељ? Срби ће то једног дана, сигурно, сазнати!

Указа се родни град. Више то није било мајушно место што подсећа на оријенталну касабу. Многе зграде, пре рата подигнуте по европском узору, куће и окућнице, под окупацијом беху обележене црним.

Испео се на бину уз помоћ једног гимназијалца (представио се на дочеку као његов рођак), да отпочне говор. У првом реду седео је Недић. Опази умор на његовом лицу са затвореним очима. Крупни подочњаци били су упадљиви. Отвори очи и погледа у говорника, па подиже руке и стаде аплаудирати. Гимназијалац прихвати аплауз, а за њим и народ.

– Живео говорник! – узвикну човек у гуњу са плетеном торбицом преко рамена.

Скоро пола века сви моји напори – отпоче говор, по обичају није га читао – сав мој живот, били су посвећени раду на ослобођењу и уједињењу српског народа. Може се онда замислити моје очајање кад сам доживео, таква је Божија воља, да видим како се сав тај остварени идеал срушио за једну ноћ. Сачувати Србију по сваку цену, спасавати сваки живот који се могао спасти постала је мисија коју је Бог поверио генералу Недићу.

– Живео! – чуло се у публици.

Претила је опасност да се повраћање реда у Србији повери мађарским, хрватским и бугарским трупам, пошто је Немачкој, која је била сва заузета на Руском фронту, био потребан апсолутни ред и мир на Балкану.

– Рат је беснео – јави се отац – а ти, иако у осмој деценији живота, ниси престајао да говориш, пишеш...

Сад је седео за столом у својој радној соби. Приближи Карађорђеву лампу писму које је данас стигло од Недића. Узе шољицу са чајем, већ се био охладио, па отпи гутљај. Боље намести наочаре, па стаде још једном да чита:

„Ја не знам шта носи дан а шта ноћ. Сматрам да треба да будемо спремни у сваком погледу то јест да се спремимо да можемо решити најповољније Српско питање на Балкану. То

тражи дубоко, темељно проучавање. Ја Вас молим, као најкомпететнијег Србина и великог патриоту, да Ви ово питање узмете у разматрање. Остале личности, које су Вама потребне, изволите сами изабрати. Молио бих Вас да буде у највећој тајности овај рад. Требало би проучити: 1) Национална Српска држава, њено протезање и границе 2) Јединство територије и етнографски континуитет 3) Размена становништва Срба и Хрвата (да се направи Српска држава добро цементирана) 4) План замене становништва с обзиром на географске, социјалне, економске и друге услове.”

Драгица отвори врата.

– Доста је било за данас! Знаш шта је лекар рек’о!

Рукама се ослони о сто и придиже са столице (полако, са болом у леђима). Жена угаси стону лампу.

Југославија је најфаталнија заблуда српског народа – сутрадан је, већ, писао тражени елаборат – данашња независна Хрватска наставила је према Србима, само на још суровији начин, улогу коју је наследила од бивше Хабзбуршке монархије. На паметним Србима је сад дужност да поново изграде оно што су безумни Срби срушили. Идеал српског народа остаје и даље: *Ослобођење и уједињење!*

Србији треба припојити Војводину, Босну и Херцеговину, Далмацију до ушћа Неретве и извршити размену српског и хрватског становништва.

– *Ни за Ускрс нисте имали мира!* – каза ћир Јова. – *Боже сачувај!* – прекрсти се.

Сад је седео у склоништу. Сва та деца из парка, гледао је њихова усташена лица, сабијена једно уз друго у том малом подземном простору, као сардине, су ћутала. Земља се опет устресе. Удар је био близу. Отруњени малтер са таванице расу се по његовој коси и сакоу. Придиже руке, отресе сако па се сети да му је у џепу Недићева Ускршња честитка.

„Ове године како могли”, писао је Недић „догодине како хтели, ако хоће Господ у нашој слободној Великој Србији, чији сте Ви највећи неимар”.

После бомбардовања није стао док све није ставио на папир. Објавио је књигу *Београдски крвави Ускрс: документа о британско-америчком ваздушном терору*. У *Поговору* је закључио: „Англо-Американци нису извршили тај злочин за свој рачун, него су, као прости најамници, радили за рачун Јосипа Броза Тита, најобичнијег криминалног преступника и највећег српског крволока”.

Оловку није испуштао из руке:

Није далеко од здравог разума да ће Немци једног дана напустити нашу земљу. Али које ће снаге моћи да истерају Совјете из наше земље после победе Црвене армије? – писао је!

Партизански олош углавном је састављен од Хрвата, муслимана, Италијана и других разнородних елемената, повезаних међу собом најнижим инстинктима. Тамо правих Срба нема. И оно што их има, то су комунистички фанатици, поједини заблудели омладинци са пређашњег београдског универзитета. Национално здравим Србима не могу бити браћа безбожни комунисти...

Тито не истребљује српске националисте само за рачун Стаљинов, већ много више за рачун повампиреног илиризма, који заогрнут бољшевичким кожухом сматра да му се указује последња шанса за победу над србизмом!

Српски народ има да следи један једини прави српски пут, обасјан вечном светлошћу светосавског православља и српском идејом...

Вера је увек само корисна, и увек неопходна. Зато је нарочито штетно било наше некритичко подражавање западњачком експериментисању. Ми смо прихватили и сматрали као нове и напредне, потпуно пречишћењене и утврђене истине: у науци и филозофији – позитивистички скептицизам, агностицизам, материјализам; у социологији и политици – крајњи индивидуалистички либерализам у демократским калупима парламентаризма, или крајњи колективистички

етатизам у знаку марксизма, комунизма, бољшевизма; у уметности и естетици – патолошка стремљења до крајности изражена у неуравнотеженим формулама као футуризам, кубизам, дадаизам. Ми данас беремо отровне плодове те наше нерасудне лаковерности у туђу памет и поводљивости за туђинском пропагандом.

Марксов дијалектички материјализам или Фројдова психоанализа само су два примера оних антисоцијалних и агностичких учења која су годинама разорно деловала на друштвени и психички живот, као и на науку и филозофску мисао, у целом свету.

Срби немају потребе да се угледају на туђински фашизам, али ни на лажни енглески демократизам ни банкарски интернационализам, јер имају свој светосавски српски национализам!

Срби су имали своју слободу и они најбоље знају после коликих жртава су били дошли до ње. Они такође знају да у историји човечанства никад нико није луђе изгубио своју слободу као ми!

Они који и даље певају химну некадашњој Југославији и желе да је поновно васкрсну из мртвих, чине да се још једаред српски народ изложи смртним опасностима, и жртвује за једну повампирену лешину!

У православљу, хвала Богу, нема језуитизма, али међу православнима може бити језуита!

*– Сине! – ћир Јова устаде са кревета! –
Доста је било свега! – пружи руку болеснику –
Идемо одавде! Мајка те чека!*

+++

Пред долазак тенкова Црвене армије Спалајковићи су напустили Београд. Возом су стигли у Беч. Одве их је дочекао председник општине, обратио им се кратким говором и путио их на хотеле.

Бомбардовања су била скоро сваког дана. Швајцарски конзулат није хтео да им изда визу без немачког одобрења. После две недеље отпутовали су у Земеринг, па преко Салцбурга у Кицбил. „Кицбил је лијеп,брдовит, зелен, без и мало вјетра. Живимо у сталној зебњи и очекивању, и надању. Сирене и страх и овде нас прате”, записала је Драгица 13. октобра 1944. Овде је био и генерал Недић. Спалајковић је касније британским војним властима те дане описао у свом извештају: „Немци су желели да удруже Србе с њиховим најгорим непријатељима, који су их комадали и убијали четири године. Председник Недић је сматрао да је извршио своју дужност према српском народу спасавајући га од потпуног нестанка. Током једне конференције између Недића и Нојбахера у Бечу, децембра 1944, примећујући његову уздржаност, Кронхолц је пред Нојбахером прекорео генерала Недића

рекавши му: „Види се да сте под сугестијама др Спалајковића”.

Спалајковићи остају у Кицбилу до пролећа 1945. Овде је завршио своју књигу *Мисија Србије (Политичко завештање српском народу)*. Позвао је Србе „да у име највишег моралног закона дигну глас против идолопоклоничког капитализма и против безбожничког марксизма. А најпреча дужност свих Срба јесте да обнове своју националну државу у којој ће бити слободни и уједињени. Ни један свестан Србин не може признати ни онакву ликвидацију каква је, противно свакој правди и сваком моралу, извршена 1941. године, нити овакву рестаурацију Југославије какву сад намерава да оствари интернационални комунизам на Балкану, јер су обе подједнако наперене порив Српства”.

Крајем априла стигли су у Трст. Овде су вођене велике борбе. „Електрике нема, сједимо при једној свећи, све је тако тужно а око душе нам је хладно. Боже, спаси нас!” А почетком маја Драгица је писала: „Гледамо кроз прозор: свијета већ много по улицама, тенкови тутње, мотоцикли шиште, улица пуна возила. Наш хотел се пуни Енглезима, ту им је главни стан”. Ускрс су провели крај прозора, гледајући са сетом на Цркву светог Спиридона и стрепњом због застава са великом црвеном петокраком на пристаништу. Светле седмице су стигли у Венецију. „Отишли смо у Канцеларију (преко пута Дуждеве палате)

пуковника Мас Cleary-а. Он сједи и гледа с висине и охоло на оне који улазе. У том раскошу и сјају какав смо контраст ми представљали: уморни, измучени, праве избјеглице, нелагодно смо се осећали. Мир му на француском објасни како смо дошли и замоли га да нас смјести, пошто су нас Енглези из Трста упутили на енглеске власти у Венецији”.

Спалајковић је у Венецији посетио швајцарског конзула и префекта Камила Матера, који му је узвратио посету.

– А шта ћете са Хрватима? – питао је гост.

– Па они су католици и природније је да живе с вама у заједници, узмите их ви.

– А не, хвала лијепо, то никада! (Забележила је половином маја Драгица у свом дневнику.)

У Рим су стигли 15. августа, увече. Посетио је председника привременог парламента Карла Сфорцу, генералног секретара Министарства иностраних послова Рената Прунаса и француског амбасадора Мориса Кува де Мирвила, а крајем септембра примио га је регент Умберто. Ишли су у шетњу сваког дана, па је Драгица записала „архитектура, раскош и изобилје мермера”.

Почетком октобра (на дан убиства краља Александра у Марсељу), Форин офис је обавестио југословенске власти да је одобрио њихов захтев од средине јула, за изручење Спалајковића. Два британска војника, с

налогом да га ухапсе, појавила су се на вратима стана у Риму.

– Жао ми је, не могу с вама јер сам болестан – казао им је.

– Момак глуми! – рекао је онижи војник не знајући да га разумеју.

На крају је војни полицајац отишао да пита шефа, а он је пресудио да Спалајковић може остати у кућном затвору али да не сме нигде излазити. Италијански полицајци, подређени Британцима, држали су стражу, са сменама на дванаест сати, пред његовом зградом.

Енглези су тог дана одвели генерала Докића и изручили га Брозу.

Спалајковић је онда писао шефу британске тајне полиције у Риму, у трећем лицу, о свему што је преживео: „Требате да будете упознати са страшним условима живота на окупираним српским територијама како би схватили и оценили мотиве који су натерали старог српског државника да покуша да спречи осуду једног храброг и часног народа на коначан нестанак: због чега није могао да остане равнодушан према голготи своје отаџбине, када је могао да се одмара далеко од сваке бригае и неприлике, с обзиром на своје лоше здравље и позне године, нарочито после четрдесет година поштенног рада и успеха који су се завршили ослобођењем и уједињењем свих Срба...” На крају свог мемоара, Енглеза је подсетио на погрешну политику коју су све време водили, „помогавши Стаљиновом

квислингу Титу да Србију претвори у пакао. А тај авантуриста, истински криминалац, сад жели да буде судија и одлучује ко ће бити сматран за ратног злочинца”.

Спалајковићи су писали и Винстону Черчилу. Од његове личне секретарице, стигло је само љубазно и хладно одбијање.

Британски војни лекар прегледао га је пред пролеће 1946, и нашао да је: „веома слаб и веома стар, али није болестан”.

Два британска војника, у лето 1946, дошли су да га одведу у болницу ради прегледа (после чега је требао да буде пребачен у војни затвор у Казерти). Кћерка Олга је затражила да њен отац, као непокретан, буде прегледан у кревету. Три дана касније, стигао је војни лекар, а Драгица забележила: „Говоре међу собом са стегнутим устима, па их је тешко разабрати. Лекар је рекао полицајцу да ће написати рапорт. Нисам разумјела шта је полицајац рекао, али сам чула да му је лекар одсјечно одговорио:

– I am not murderer, I am a doctor (Ја нисам убица, ја сам лекар).

Да то не зависи од њега него од комисије, којој ће он поднијети рапорт”.

Писао је и папи Пију XII, 11. августа 1946: „Господар садашње Југославије, маршал Тито, који управља том несрећном земљом према наредбама Совјетског Савеза, тражи од прошле године моју екстрадицију. Досад нисам изручен само зато што сам услед старости (78

година) слаб и неспособан за пут. Прави разлог због којег се Тито окомио на мене је мој антикомунизам и моја непрекидна тридесетогодишња борба против бољшевизма и Комунистичке интернационале...”

Драгица је сутрадан писала Богољубу Јевтићу, који се налазио у Лондону: „Енглези врло добро знају да је мој муж увек сматрао да су германизам и бољшевизам двије смртне опасности за нашу земљу а нарочито за Српство. У 1939. години он је стално стрепео да не будемо увучени у рат. Послије слома 1941. он је био сав обузет неописивим страхом за судбину Српства”.

Лекар међународног Црвеног крста прегледао га је 20. августа и проследио копију свог извештаја: „Прегледаном, због претеране мршавости, ослабљеног срца, отицања на ногама, емфизема плућа и препонске киле, неопходан је потпуни одмор на дуже време, те се не може ни помишљати на транспорт”.

На крају, Великог официра Легије части спасли су Французи. Један француски свештеник и пуковник изложили су му план за тајни одлазак из Рима. Спалајковићи су се искрали из стана, на прстима, 28. новембра 1946. године. Ујутру, пуковник их је пребацио на аеродром и увео у авион којим су одлетели за Париз. Привремено су одсели у пуковниковој кући у околини града, па су прешли на имање Лијанкурове мајке у Бретањи. Код мајке школског друга остали су

до краја јуна 1947, па прешли у изнајмљени стан у Севру.

Витез од Месеца је наставио да пише под псеудонимом Нестор:

„Председник Труман је први признао ‚маршала’ Тита и с њиме комунички режим у Југославији. Он је везао Гордијев чвор на Балкану, на њему је да га развеже...”

Српски народ можда још није довољно пропатио. Али ако икада буде изашао жив из овог смртног искушења, мораће да себи утуви у главу да, како би осигурао своју будућу егзистенцију, мора да рачуна само на Бога и своју сопствену оштроумност...

Руска револуција 1917. била је само једна пародија француске револуције. Шака озарених доктринара, Марксових ученика, изазвала је ужасни револуционарни покрет током кога су готово све елите биле истребљене. Црвени талас се преселио и на друге европске земље. Реакција против ове агитације завршила се у Италији диктатуром фашизма, а у Немачкој диктатуром национал-социјализма...

Истинска демократија не може да буде заснована ни на економском либерализму ни на марксистичком комунизму. Човек не постоји за друштво, већ су напротив грађанско друштво и држава у служби човекове личности”.

У зиму 1946, Спалајковићев старији син, Војин, у близини логора за расељена лица у

Минхену, избоден ножевима од тројице нападача – искрварио је на смрт.

Драгица је у дневник унела:

„Он не говори, али много пати. Тај бол и туга пратиће нас до краја живота”.

У својим белешкама из тог доба, Витез од Месеца оставио је записано: „Ја сам међу онима који су све ризиковали да би се борили за идеал српског народа. И нисам само све ризиковао, већ сам све и изгубио, сем своје савести”.

Спалајковић је од Француза добио лична документа са новим именом – Мирон.

Драгица као да је била пророк, још од оне вечери на меденом месецу, после Бечке опере, за њу је био он – Мир.

+++

Часовник откуца десет сати.

Драгица се пробуди.

Пред зору је склопила руке на дневник и спустила главу. Сан је савладао.

Подиже главу, осети бол у леђима, и сети се сна.

Требало би га записати у дневник! – помисли.

Била је то Спалајковићева последња шетња. Онако како јој је испричао да је прошао у њој, тако је и сањала.

Он је корачао по снегом прекривеној стази. Ноћас је падао. Хладан ваздух удисао је кроз шал којим је обмотао врат и пола лица. Зима је пријала. Могоао је да се тако, са маском преко уста и носа, слободније креће. Знао је добро како су пре рата, усред Париза, прошли генерали Кутепов и његов познаник из Архангелска Милер. Отели су их совјетски агенти и стрпали у гулаг. Застао је да из цепа извади марамицу кад су га двојица, с леђа, узела под мишке. Погледао је ка својој малој мансарди, и знао да су то они.

– Југословенски обавештајни официри од сада брину о Вама – рекао је први.

– Клизаво је! – допунио је други.

– Није могла да ме мимоиђе и ова чаша!

– Пустите сад чаше – официр га јаче прихвати испод руке и привуче к себи.

Спалајковић стаде.

– Крећи се! – заповеди – тако смо мање упадљиви.

– Једног сина смо ти изболи ножевима – процеди кроз зубе – чувај другог!

– Ви, ви сте то били?! – заплака.

– Ко би други?

– О, Боже!

– Не спомињи га пред нама! – официр га стисну под мишицу – него слушај бар једном у животу. За сина не брине, ако убедиш твоје старе пријатеље да Југославија жели партнерство са њима!

– Ја, како ја?!

– Ћут'!

У сусрет им наиђе једна старија госпођа. Шетала је свога псића и није обраћала пажњу на пролазнике.

– Ако хоћеш и ти овако да будеш миран, одмах ступи у акцију.

– Иначе, одраћемо и тебе и оно твоје керче, наживо! – запрети, па му пусти руку и брзим кораком одмакну са другом низ стазу.

Витез од Месеца стаде, извади марамицу из џепа да обрише сузе.

Све му је било јасно. Сад кад су раскидали са Стаљином и он им је ваљао, као хлеб. Требао им је жирант који ће код Француза пружити гаранцију да су ликвидни за све кредите које желе!

Вратио се у своју мансарду и легао у кревет.

Устаде од стола, па приђе икони:

– Боже, покојни отац и син су овде!

Расплака се:

– Дошли су да га одведу!

– Умро је! – врисну, па се окрете, приђе вратима и отвори их из све снаге.

Тресак врата о зид собице, болесник не чу.

Приђе узглављу и виде да непомично лежи на леђима, са рукама на грудима.

Зарида, кад виде да под њима има дуњу.

Претрну од страха.

– Боже, откуд она овде?! Ко му је донесе?!

Рука јој сама пође по њу.

Другом руком му склопи очи!

У соби са затвореним прозором у крову и зидним часовником, у тесној мансарди, замириса дуњац.

+ + +

Опело је било у руској цркви у Паризу.

Председник парламента Ериоа послао је свог изасланика. Син маршала Франше д'Епера стајао је у првом реду, са представницима више француских удружења и кнезом Гаврилом Константиновичем Романовим.

Кад је ковчег изношен из цркве, постројени француски војници поздравили су српску заставу на њему, а војни оркестар засвирао посмртни марш.

Le monde је јавио о свему, а Драгица записала у дневник:

Ситна киша стално пада. Како је тужно, Боже мој.

У руској цркви (класичног типа с пет малих кубета, у којој је опеван Тургеев, оне године кад је била Тимочка буна и Мијајло на обрешку, крај реке, покопавао мртваце, а Алекса за длаку избегао смртну казну), после свега остале су само речи свештеника – који се од покојника опростио:

Има једна кула, само у Србији и нигде више на свету. У њу смо данас узидали главу, одрану и чисту, овог човека који пред нама мртав лежи са остатком свога трошног тела. Грађевина је ова прозвана Ћеле кула.

И не бринемо за њега, јер знамо да му је управо тамо и место. Не дрхтимо за његову главу. Дрхтуре други. Дрићу и плачу, као онда кад су Вожду (једне од буна из овог дела света) скидали скалп да га напуне памуком и пошаљу на двор султану. Или као онда кад су његовог наследника, у наше дане, у просвећеној Европи, на наше очи, напунили оловом у Марсељу. Или у последњем рату, првог герилца у поробљеној Европи (школског друга генерала Де Гола), новог војска – ђенерала Дражу Михаиловића, ошишаног на нуларицу, послали у смрт са његовим ћелавцима.

Дрхтуре, јер је давно писано (у стихири посвећеној Христовом крсту) „ђаво дрхти и тресе се!”

А ми се поклањамо и дивимо пред Ћеле кулом, са новом главом на њој, и знамо да јој нема краја – висином иде до неба!

Јер Кара кула (Ћеле кула) и јесте гранични столп, усред балканске пограничне области са карантинском контролом (Спалајковић је једном преда мношазва Карантинија), између два царства: земаљског и небеског! Амин!

ИЗ БИБЛИОГРАФИЈЕ

1. Affaire du Monastere de Saint-Naoum (Frontiere albanaise). Plaidoirie de S. Exc. M. Spalaïkovitch, représentant de L'Etat Serbe-Croate-Slovene devant la Cour permanente de Justice internationale (23 juillet 1924). Avec deux annexes. – La Haye. 1924

2. Београдски крвави Ускрс: документа о британско-америчком ваздушном терору. (Ускрс, 16. и 17. априла 1944). Београд. Српски народ. 1944.

3. La Bosnie et l'Herzegovine. Etude d'histoire diplomatique et de droit international, These pour le doctorat: Par M. J. Spalaïkovitch. – Paris. Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau. (Imp. G. Saint-Aubin et Thevenot, Saint-Dizier) 1897. Стр. 3 + 320.

Universite de Paris. – Faculte de droit. President: M. Renault. Suffragats: M. M. Weiss, Pillet.

4. La Bosnie et l'Herzegovine. Etude d'histoire diplomatique et de droit international. Par M. J. Spalaïkovitch. – Paris. Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau Editeur. (Imp. J. Thevenot, Saint-Dizier) 1899. Стр. XLIV + 344.

5. Два војника. Кратка проза. Београд. 1943.

6. Драма Русије. (Др Мирослав Спалајковић, Бољшевички рај) Сергије Лавров. Говор М. В. Челнокова. Говор др Јована Клисића. – Београд. Издање Друштва словенске узајамности. Штампарија „Рад“. 1919.

7. Le drame russe. Par Miroslav Spalaïkovitch. Extrait de la „Revue yougoslave“. – Paris. Ligue des Universitaires serbo-croato-slovenes. (Imprimerie Lave). 1919.

8. Држава и социјална патологија. Говор др М. Спалајковића у Уставотворној скупштини 11. маја 1921. године. – Сарајево. Штампарија Босанска пошта. 1921.

9. Јавно предавање са темом: Отварајмо очи! (Сликовна грађа). Крагујевац: Окружни одбор за обнову земље и спас српског народа. 1943.

10. Jeanne d'Arc. Говори. Paris: Societe Generale d'imprimerie et d'Edition, 1934.

11. La Yougoslavie a l'Assemblee generale de la Societe d'Histoire Diplomatique: Paris, 22 mars 1934. Paris: Librairie R. Pellerin, 1934.

12. Југославија у Француској: орган Југословенске Колоније у Француској. La Yuogoslavie en France: Organe de la Colonie Yougoslave en France, текст на франц., српхрв. и словен. језику, (у сарадници и аутори прилога: Мирослав Спалајковић). Париз, Југословенска колонија у Паризу, 1928–1929; 1934.

13. Кавур. Патриот и дипломата. – Београд. Издање „Новог времена”. Штампарија Гавр. Давидовића и Комп. 1910.

14. Како је Лењин дошао на власт, Др Мирослав Спалајковић о комунизму и о почетку болшевизма у Русији, у *Наша борба*, 16. август 1942, 5.

15. Комунистички атентати. Београд. Народна Самоуправа. 1921.

16. Консуларна конвенција између Србије и Турске. Архив за правне и друштвене науке: орган Правног факултета Универзитета београдског. Год. 1, књ. 1, бр. 2 (1906), стр. 150–156 и бр. 3 (1906), стр. 255–259.

17. The League of Nations and the Little Entente. Lecture given on the 30th May 1923 at the Grand Orient of France. Under the Chairmanship of Very illustrious Brother Mille President of the Council of the Grand Orient assisted by a Delegation of the Council and the Coll.: of Rites by Mr. Spalaïkovitch. (With a Resolution voted and addressed to the Free Masons the Countries of the Little Entente). – Paris. 1923.

18. Милан Сршкић (1880–1937). Живот и дјело. Споменица. (Мирослав Спалајковић, У Новом Пазару). Београд. Млада Србија, 1938.

19. Мисија Србије: политичко завештање српском народу, прво издање, Париз, 1964.

20. Моја реч Србима: говори Милана Ћ. Недића одржани у 1941–1944. години (Стр. 3–5: Спасилац Србије у XX веку / М. Спалајковић; Стр. 195–200: Беседништво

генерала Недића / М. Спалајковић). Београд. Штампарија Луча, 1944.

21. О рационалности у праву. (Посебан отисак из Годишњака 1938. Друштва за упоредно право). – Београд. Штампарија Југославија 1939.

22. Срби и Бугари у прошлости и садашњости. – Београд. Државна штампарија, 1913; стр. 6+143.

23. Le Serbie aux Cotes des Allies: 1914–1918 / Colonel Вујас; preface de Miroslav Spalaïkovitch. Paris. La Revue des Balkans, 1929.

24. Стојан Новаковић: поводом прославе стогодишњице рођења. Београд, 1943.

25. M. Spalaïkovitch. Une journee du Ministre de Serbie a Petrograd Le juillet 1914. Extrait de la Revue d'Histoire Diplomatique (Avril–Juin 1934). – Paris Librairie R. Pellerin. 1934.

26. Celebration du 503 anniversaire de la mort de Jeanne d'Arc a Rouen. Jeanne d'Arc. Discours prononce par Miroslav Spalaïkovitch minister de Yougoslavie le 27 mai 1934 a Rouen. (Paris. Societe generale d'imprimerie et d'edition. 1934)

27. Compte-rendu de l'activite de la L. depuis sa foundation, avec le texte de la conference sur / L. Franco/Yougoslave. Le problem de la paix et l'Organisation internationale / par. M. Spalaïkovitch. Paris, 1926.

ИЗ КЊИГЕ
МИСИЈА СРБИЈЕ

Моје политичко завештање српском народу

Кицбил, март 1945.

Код народа као што је српски никаква материјална катастрофа не може да ослаби свест о ономе што чини његов историјски *raison d'être*, као ни о ономе што уздиже његов национални престиж који се и из катастрофе рађа. Тако је било после Косова, тако је и сад.

Слободни људи се боре с одушевљењем и самопрегором само за оне истине у које верују. Слободан је онај који није изгубио свој духовни лик. Њему није тешко разликовати истину од заблуде и открити оно у шта треба да верује. Од тога тренутка његов пут је одређен, а његово делање у животу слободно и без лутања.

Духовна култура није више насушни хлеб; техника, индустрија и привреда изгледају као да су једина сврха савременог човечанства. Али свет, у коме умне и моралне вредности не служе као подлога и кормило људске делатности, губи смисао за прави живот и срља у пропаст.

Данас, овај свет у коме живимо и ова цивилизација којој се клањамо стављају свакога од нас у ову дилему: Или ћеш хтети да

сачуваш своје *ја*, али онда нећеш ништа постићи, или ћеш се решити да нешто постигнеш, али се онда мораш одрећи свога *ја*.

Нема праве културе без човечности. Са тога гледишта, српски народ је културнији од многих великих народа.

У истинама које је Христос ширио лежи најмоћније средство за просвећивање и побољшавање људског рода.

Свети Сава се борио и против државне тираније и против народне анархије не толико из државних колико из црквених разлога, јер по његовом интимном уверењу, ако нико не би сузбијао та два зла, вера би изгубила од своје првобитне чистоте а с тим би наступило и помрачење божанске истине међу људима.

Ренегати и одроди појављивали су се увек у оним друштвеним слојевима који су вером преврнули; они су после постајали већи тирани према народу него и сами освајачи. Доиста, српски народ је више пропатио од потурчењака него од правих Турака.

Али достојанство личности није у неком посебном физичком битисању него у оној посебној вољи Божијој која је у бићу оличена.

Свети Сава тражи од свакога покорност државној власти, али поставља државној свемоћи као границу: поштовање људске личности. То се јасно види из уставних одредаба његових *типика*.

Не чини никакво неваљалство, ни мало ни велико, и буди увек човек!

Буди човек! Сви велики Срби и Српкиње – после Светог Саве и цара Лазара, мајке Јевросиме и царице Милице, владике Његоша и Вука Караџића – сви су понављали тај императивни усклик. Буди човек! – у њиховим очима значи: Диши увек смело дахом човештва и јунаштва, а још смелије шибај друштвене лицемере и моралне слаботиње!

Али ја сам убеђен да светосавска мисао о највишој вредности човека као личности нема никакве везе са политиком и да је чисто духовног порекла. То се може још и на овај начин утврдити. Ко види у поштовању људске личности једно више начело, тај у исто време указује и на друштвену неопходност да се тај осећај код људи васпитава и негује.

У интернационално-плутократском паганизму и интернационално-пролетерском атеизму извор је неправде, мржње и зла. Само разбеснели стихијни хаос и подивљало помамно подземље могу се радовати њиховој победи. Истина мора победити. Њу треба схватити као божански закон, као вечни темељ сваке народне заједнице. Из таквог схватања извире правда, љубав и добро.

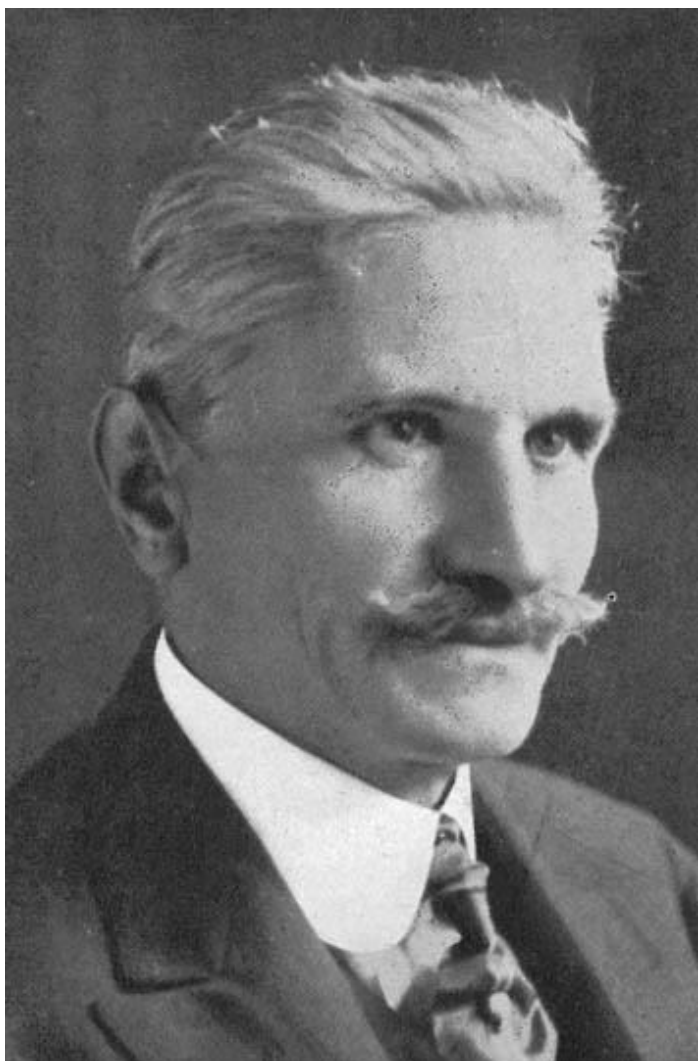
Просвећени европски народи немају више права да узимају олако ширење атеизма у Европи, гледајући на њ кроз наочаре умних и моралних дефетиста или политичких опортуниста. Безбожништво није ни десничарско ни левичарско; оно је сатанско.

Ниједан свестан Србин не може признати ни онакву ликвидацију Југославије каква је, противно свакој правди и сваком моралу, извршена 1941. године, нити овакву рестаурацију Југославије какву сад намерава да оствари интернационални комунизам на Балкану, јер су обе подједнако наперене против Српства: у једном и у другом случају не само тело него и душа српског народа остала би раскомадана.

Треба да погледамо у очи нашој великој прошлости, треба да осетимо и прозремо сву њену трагичност и величину, да бисмо могли и ми успети се до исте висине и остати верни заветима својих предака. *Велика мисија једног малог народа* – тако би се могао резимирати садржај српске повеснице од Светога Саве до наших дана. Тај за нас свети садржај, српском крвљу исписан и српским патњама освештан, постао је временом *српски народни мит* који је бесмртно дело српског јунаштва, српске мудрости и српског песништва.

Наш народни *мит* је само наш.

ИЗ ФОТО-АЛБУМА
др Мирослава Спалајковића

Белешка о писцу

Прота Драгић Илић, негдашњи катихета крушевачке Гимназије, рођен је 1969. године у Прокупљу, у свештеничкој кући. Завршио је Богословију Светога Саве и Богословски факултет Српске православне цркве у Београду. Служи при Саборној цркви Светога Ђорђа у Крушевцу.

Један је од оснивача часописа студената Богословског факултета *Логос*, у коме је објавио своје прве радове. Редактор је *Енциклопедије Крушевца и околине* (2011).

Аутор је књига: *трокњиже Послушања*, 1997, 2001, 2006, *Мојсињски меандри*, 2000, *Топле сузе на путу за Јерусалим*, 2002, *Птице из Науса*, 2005, *Маурианус*, 2005, *Јесење клупко*, 2007, *Манастири с погледом на Крушевца*, 2007, *Заборављено путовање кир Сретена Динића*, 2008, *Из историје Цркве Светог архангела у Великом Шиљеговцу*, 2009, *Из историје Цркве Свете Петке у Мајдеву*, 2010, *Куцање*, 2013, *Лазарички протоколи*, 2013, *Лет у Свету Земљу*, 2013, *Заборављени прота Милун Ј. Стојадиновић (1864–1941)* 2014, *Добрица Ћосић и један свештеник из Великог Шиљеговца*, 2014, *Победоносци*, 2016, *Земља с надимком*, 2016, *Топле сузе на путу за Јерусалим*; друго, допуњено издање, 2017, *На пола пута*, 2018, *Карантинија 1, 2*, 2020, *Карантинија 3, 4*, 2021.

Седамдесет година од смрти
др Мирослава Спалајковића